

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:
**«Культурно-освітні процеси у Волинському
воєводстві у XVIII ст.»**

Виконав:
студент 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”
Шевчук Ілля Ігорович
Керівник – кандидат історичних наук,
доцент Близняк Микола Богданович
Рецензент – кандидат історичних наук,
доцент Шостак Інна Віталіївна

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

ПЛАН

ПЛАН.....	2
ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Становище Волинського воєводства у XVIII ст.....	7
РОЗДІЛ 2. Розвиток освіти у Волинському воєводстві у XVIII ст.....	24
РОЗДІЛ 3. Розвиток культури у Волинському воєводстві у XVIII ст.....	52
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	77
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

В усі часи незалежно від віку освіта та культура цінувалася, адже розумна людина ніколи не залишалася непомітною. В історії України станом на XVIII ст. спостерігається відносно високий рівень писемності в багатьох регіонах. Проте на Волині та на правобережних землях розвитку науки та культури перешкоджало іноземне панування. Правобережні землі у XVIII ст. потерпали від експансії сусідів-загарбників протягом багатьох років. Для правобережних земель становище було вкрай неприйнятним для розвитку освіти зокрема й через політику колонізації. Центром тогочасної освіти на Правобережній Україні була Києво-Могилянська колегія, яка через деякий час отримала статус академії. Проте в інших регіонах становище було не таким позитивним, як в Києві. На це впливали такі фактори: перехід українських земель від одних країн до інших, утиски українського населення в правах, державний лад тих чи інших країн та багато іншого. Таким чином українській освіті важко було торувати свій власний шлях і гідно розвиватися в складі Речі Посполитої Обидвох Народів. Варто також підкреслити, що тогачні освітні осередки безперечно впливали на розвиток культури на Правобережній Україні у XVIII ст.

Актуальність теми даної магістерської роботи полягає у тому, що стан наукової розробки проблеми характеризується тим, що вітчизняних наукових робіт на дану тему практично немає. В свою чергу, вітчизняні та зарубіжні роботи більше акцентують увагу на розвитку освіти та культури Лівобережної та Правобережної України інших століть. Тому і дослідження даної теми є дуже актуальною в даній сфері і потребує більшої деталізації та ширших наукових узагальнень.

Історіографія проблеми. При вивченні даної теми, досить важливими стали праці відомих українських вчених-істориків. Темі розвитку освіти присвятили свої публікації такі українські вчені, як В. Александрович, Я. Ісаєвич, С. Сірополко, Т. Шевченко, Н. Яковенко, Т. Мяскова, І. Кривошея, І. Цібровська-Римарович та інші. Звертаючи увагу читачів на такі питання, як

становище земель Правобережної України, розвитку освіти та культури, окремих навчальних закладів, дослідники намагалися якнайкраще висвітлити дану тематику. Так, С. Сірополко у своїй книзі «Історія освіти в Україні.» подає цікаву узагальнюючу працю про розвиток освіти в Україні у всі часи української історії. Ця праця була першою спробою подати українському читачеві стислий огляд історії освіти в Україні від найдавніших часів. Проте деякі розділи, в тій частині, і питання про розвиток освіти на Правобережжі у XVIII ст. були менш розроблені через недостатність історичного матеріалу. Сам ж автор, у передмові заявив, що в надії на подальше дослідження теми освіти та внесення доповнень та публікації нових тем, на основі тих матеріалів, що залишились йому недоступним.

Я. Ісаєвич подає нам фундаментальні в своєму роді праці про братства та їх вклад у розвиток української освіти та культури. Так, в праці «Братства та їх роль в розвитку української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст.», автор дослідив діяльність братств у визначений період та проаналізував та висвітлив їх заслуги для розвитку української освіти, видавничої справи та культури. В праці «Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст.», автор характеризує джерела про культурно-освітню діяльність братств, розвиток освіти та педагогічної думки, видання і розповсюдження книг. Важливим в моїй роботі дослідженням була праця В. Александровича в енциклопедії української культури «Архітектура, Скульптура, Малярство, Графіка, Декоративно-ужиткове мистецтво.», де автор вдало описує культурні напрями на території України.

І. Цімбровська-Риморович відома своїми працями про вивчення стародруків та бібліотек. Так в праці «Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду» та «Книгозбірня Острозького єзуїтського колегіуму: джерела про комплектацію бібліотечного фонду та їх інформаційна наповненість» дослідниця досить вдало описує фонд бібліотеки та її значення в освіті та культурі. До організації єзуїтів та бібліотечних фондів також присвятила свої роботи дослідниця Т. Мяскова,

де в праці «Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення, функціонування та сучасний стан».

Мета магістерської роботи полягає в аналізі вивчення історії розвитку освіти та культури у Волинському воєводстві у XVIII ст.

Об'єктом дослідження є культурно-освітні процеси на Правобережній Україні у XVIII ст.

Предметом – розвиток освіти та культури на теренах Волині.

Географічні межі охоплюють Волинське воєводство, яке було в складі Речі Посполитої та складалося Луцького, Володимирського і Кременецького повітів з центром у м. Луцьк.

Хронологічні межі дослідження охоплюють проміжок часу від 1700 до 1795 р. коли Річ Посполита зникла з політичної мапи Європи.

Серед використаних історичних методів у даному дослідженні слід навести: порівняльний, хронологічний, метод періодизації, історико-типологічний, ретроспективний.

Джерельна база.

Матеріальна база архівних та бібліотечних колекцій складає важливу частину корпусу джерел. Те саме можна сказати про опубліковані документи. Комплексне використання цих джерел сприяло побудові цілісного уявлення про культурно-освітні процеси у Волинському воєводстві та його становище. Опубліковані джерела представлені збірниками документів такими, як «Архив Юго-Западной России», що є виданням історичних документів та літературних пам'яток Правобережної та Західної України у XIV-XVIII ст. в 35 томах. Мною опрацьовані збірники першої та другої частини, які містять документальні дані XV-XVIII ст. з історії боротьби православної церкви з католицькою, протоколи і постанови провінційних сеймиків, тощо.

Також було опрацьовано історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії за редактуванням Теодоровича М. І., праця якого представляє собою особливу цінність, у зв'язку із втратами багатьох першоджерел.

Крім того важливим в моєму дослідженні були такі джерела як статuti

(до прикладу статут Братства Воскресіння Христовог в Острозі), книги магістратів (збірники ориналів та копій документів XV-XVIII ст., які були висані або засвідчені різними судами та магістратами з метою надання їм юридично сили), речові пам'ятки (архітектурні пам'ятки) та ін.

З цього всьом ми дізнаємося про становище Правобережної України у XVIII ст. та розвиток освіти та культури на ній

Відповідно до зазначеної мети виникає необхідність вирішення ряду таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати становище Волинського воєводства та Правобережної України у XVIII ст.;
- дослідити розвиток освіти у Волинському воєводстві у XVIII ст.;
- з'ясувати головні аспекти та розвиток культури регіону.

Наукова новизна поглядає у повноцінному комплексному дослідженні культурно-освітніх процесів на Волині у XVIII ст. Дане дослідження можна використовувати при підготовці студентів до семінарських занять, практикумів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють проміжок часу від 1700 до 1795 р. коли Річ Посполита зникла з політичної мапи Європи.

Структура дослідження складає вступ, три розділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. Становище Волинського воєводства у XVIII ст.

Волинське воєводство – одна із адміністративно-територіальних одиниць у складі Речі Посполитої було створено у 1566 р. у складі Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 р. відійшло до Речі Посполитої. Складалося з Луцького, Володимирського і Кременецького повітів з центром у м. Луцьк. Повіти вже ділились на волості. До окремих частин Волинського воєводства також добовлялись староства, або ж королівщини. Воєводством управляв воєвода, призначавшийся королем, але вже від 1775 р. – Постійною радою. Воєводське управління, як правило, розташовувалось в замку міста, або ж «городах». Контролював цей уряд найбільш головні виконавчі функції краю такі як: судочинство, воєнно-поліцейський захист та контроль. Проте, переважно, ці повноваження були набагато ширшими.¹

У XVIII ст. у Європі та Україні відбувалась доба Просвітництва. Вагомою її ознакою було це секуляризація європейських держав і при тому спроба в тогочасному суспільстві сформувати права людини. Вирізняється також ця доба своїм демократизмом, в основі якого стоїть необхідність залучення широким верств суспільства, раціоналізм, історичний оптимізм, віра в прогрес науки та суспільства. Вже, в цей період наявне таке явище, як критичний спосіб мислення серед населення.

В Україні можна виділити два періоди доби Просвітництва :

- раннє кінєць XVIII-початок XVIII ст.
- зріле (високе) – друга половина XVIII ст.

Головним центром поширення Просвітництва на території України була Києво-Могилянська академія. Представники українського раннього Просвітництва боролися за секуляризацію Церкви і підпорядкування її державі, виступали за розвиток науки, культури та прогресивні реформи в сусп. житті, за широку світську освіту. світництво в Україні 2-ї пол. XVIII ст.

¹ Верменич Я.В. Волинське воєводство. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. с. 610

– це якісно новий етап у розвитку української філофської думки. Він характеризується поширенням ідей класичного західноєвроп. Просвітництва, а також утвердженням в Україні двох типів ідеології:

1) ідеології дворянського Просвітництва, що виражала інтереси міщан та сил, зацікавлених в розвитку освіти і науки, техніки. Це – науково-освіт напрям;

2) етико-гуманістичного напрямку як виразу протесту широких мас проти феодално-кріпосницького гноблення.²

У другому десятиріччі XVIII ст. Польща відновила своє панування на всій території Правобережної України. Тут поновили свою діяльність воєводські органи управління та королівські суди. Магнати і шляхта знову стали єдиними володарями краю. Панщина досягала небачених розмірів, влітку робота на панських землях тривала по 13-15 годин на добу, селяни сплачували безліч податків, ледь-ледь перебиваючись, в той час як кілька родин найбільших магнатів володіли величезними латифундіями. Іноземне панування гальмувало економічний розвиток українських земель. Його економічною основою було велике землеволодіння у формі магнатських латифундій. Економічна і політична влада належала відомим магнатським родинам – Потоцьким, Чорторійським, Сангушкам, Тишкевичам, Браницьким, Яблоновським та ін. Більша частина дрібної та середньої шляхти, яка не зуміла довести обґрунтованості своїх претензій у майнових суперечках з магнатами, була змушена або одержати маєтності на умовах васальної залежності та оренди, або просто поступала на службу до них економами, управителями, адміністраторами. Внаслідок цього на середину XVIII ст. майже 40 польських магнатів контролювали 80 % території Правобережжя.³ На західноукраїнських землях у руках магнатських родин опинилося майже 60 % усіх селянських господарств. Великі земельні володіння вимагали значної кількості робочих рук, яких на Правобережжі хронічно не вистачало.

² Литвинов В.Д. Просвітництво. [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Prosvitnytstva_doba. Дата звернення: 25.11.2021

³ Михальчук П. А. Історія України наприкінці XVII - у XVIII ст. Тернопіль: Пробне видання, 2010. С. 312.

Адже ці землі в другій половині XVII – на початку XVIII ст. були спустошені воєнними діями, набігами кримських і ногайських орд, політикою «великого згону» лівобережних гетьманів та російського царизму і перетворені в «пустельне поле». Тож мало було закріпити за собою права на володіння землею – треба було цю землю заселити. Після цього в українському суспільстві виникла потреба в люстрації. Люстрація – це заборона представникам вищої ланки (рангу), які скомпрометували себе протягом певного часу пожиттєво працювати на державній службі. Тоді ж саме коли подимні реєстри, що були підставою для збирання податку, вже не задовольняли значну частину шляхти (середньої і дрібної), бо не відбивали справжнього стану заселеності: залюднювалися пусті місцевості, збільшувалося населення в одних маєтках внаслідок колонізації, типової для Правобережних земель XVIII ст.⁴ Від руху населення найбільше вигравали магнати, що переманювали шляхетських підданих обіцянками таких пільг, на які шляхта піти не могла. Підставою для «справедливого» перерозподілу податку, чого вимагала шляхта, могла стати нова тарифа, отже й нова люстрація.⁵

Після Північної війни, яка відбулась у 1700-1721-х рр. повсякденне життя волинян погіршилось, адже Волинь стала військовим полем під час конфлікту. І Тут певним порятунком цієї ситуації від великомасштабних руйнувань стали охоронні грамоти, які отримувались окремо для цілих населених пунктів, монастирів та церков. Прикладом може бути, наприклад, грамота з підписом гетьмана, яка була надана Острозькому костелу та його маєткам.

У 1706 р. шведські війська завоювали місто Рівне, Дубно, Тучин, Губків. Проте шведи, займавши українські міста заставали тут пустоту, адже місцеве населення ховалися по лісам. Розграбувавши міста, шведи йшли далі. Так, наприклад, після відходу іноземних військ у Рівному з'явилося близько до десяти полків московського війська, яке розташовувалось тут до 1700

⁴ Архив Юго-западной России. Постановление провинциальных сеймов Юго-западной Руси. Киев: Типография Имперского Университета св. Владимира, 1910. Т. 3. Ч. 2. С.426.

⁵ Крикун М.Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Львів: Наукове видання, 2012. С. 320.

року. Ці всі події явно надто негативно відображались на добробуті місцевого населення.

Ряд повстання, одне з яких Семена Палія, що відбулось у 1702-1704 рр. охопило великі частини Волині. Саме тоді козаки з посталими міщанами та селянами нападали на внутрішні Волинські маєтки, наприклад Любомирських. Волинська шляхта була сильно занепокоєна повстанням. Головним місцем збору шляхтенських військ було м. Заслав під керівництвом волинського каштеляна Франциска Ледуховського. Повстання періодично вибухали на Волині. Так навіть у 1702 р. ними було захоплено місто Костянтинів. У листопаді 1702 року. шляхетський сеймик Волинського воєводства прийняв низку постанов, спрямованих на придушення повстання. За ними йшлося про зібрання ополчення усього воєводства – по одному кіннотнику на 30 димів або ж по 7 злотих з кожного диму. І кульмінацією стало придушення польськими військами повстання у 1704 році.⁶ На Правобережжя вступили лівобережні козацькі полки під проводом І. С Мазепи. За його наказом Палія було заарештовано, а повстання придушено. Ситуацією скористався Іван Мазепа, який, приєднавши до Гетьманщини правобережні полки, незабаром усунув Семена Палія від влади. Після падіння Івана Мазепи та поразки Пилипа Орлика система міжнародних договорів 1711 – 1714 рр. остаточно визнала права Польщі на володіння Правобережжям.⁷

Також, однією помітною подією в історії Волині у XVIII ст. стала «Волинська тривога у 1789 році. Передувало цим подіям загострення соціальних та національно-релігійних суперечностей місцевого населення з владою на усій території Правобережної України. Кріпаки із с. Невірки, Рівненського повіту вбили та пограбували всю родину поміщика Ігнатія Вилежинського. Вбивці були затримані на наступний та ув'язнені в Корці. Всі причасні були засуджені до смертної кари. Ця подія ще більше дала нові чутки про початок нового повстання. Була поширена думка у воєводстві, що

⁶ Близняк М. Б. Волинь у другій половині XVII-XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX ст.* Острог, 2021. С 155

⁷ Юрій М. Ф. Історія України. Київ: Кондор, 2003. С. 125.

повстання розпочнеться за подачею російських купців та православного духовенства. На території Волині було проведено загальну мобілізацію. Створювались озброєні кінські загони та організовувались порядкові комісії. Їм же надавалася повна свобода дій для боротьби проти невдоволених мас населення. Так, Волинська порядкова комісія ув'язнила більше ста осіб, а десятки навіть були страчені.⁸

Ще одним прикладом втручання Росії у справи Речі Посполитої може бути обрання останнього короля Станіслава Августа Понятовського. Про головну причину обрання С. Понятовського Катерина II висловилася: «З усіх претендентів на корону він має найменше підстав отримати її, а, отже, буде найбільш зобов'язаний тим, із чиїх рук її отримає.»⁹ Пізніше у листі до міністра закордонних справ М. Паніну імператриця пише: «Вітаю вас із королем, якого ми зробили».¹⁰

Проте у своїй політиці щодо Правобережжя Росія переслідувала і віддаленішу мету, пов'язану з інкорпораційними процесами. Причому вона вже мала добре апробовану модель реалізації своїх політичних планів та економічних заходів у Лівобережній Україні, де традиції державотворчої, безперечно, мали стійкіший і глибший характер. Як результат, наприкінці століття Україна внаслідок заходів російського самодержавства втратила не лише свою політичну, а й економічну самостійність. З посиленням політичної та економічної залежності від Російської держави вона дедалі більше втрачала і самобутність свого соціального устрою.¹¹

Без змоги самотужки вгамувати непокірних та неспокійних магнатів, польське керівництво звернулося за допомогою до Росії. На Правобережжі для боротьби з конфедератами вступає російське військо під проводом генерала М. Кречетикова. Місцеве українське населення сприйняло появу

⁸ Близняк М. Б. Волинь у другій половині XVII-XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX ст.* Острог, 2021, Видавництво Національного університету «Острозька академія». С 176

⁹ Соловйов С. М. *История падения Польши.* Москва: Тип. Грачева и комп., 1863. С.312.

¹⁰ Там само. С. 314

¹¹ Крикун М. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях.* Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 363

російських сил як допомогу в боротьбі проти офіційної польської влади. До того ж, набула поширення чутка про те, що нібито Катерина II видала «Золоту грамоту», в якій закликала селян до боротьби з польською аристократією. Всі ці обставини сприяли розгортанню та поглибленню селянсько-козацького виступу на Правобережжі.¹²

Усі ці фактори зумовили зміну тактики російського уряду стосовно гайдамацького руху, що відбувався проти польського панування у XVIII ст. на Правобережній Україні. Після зближення з Польщею Росія розпочинає в другій половині червня 1768 р. каральні акції проти повстанців. Підступно були схоплені М. Залізник та І. Гонти. Протягом липня-серпня було розгромлено більшість гайдамацьких загонів, але остаточно Коліївщина була придушена лише навесні 1769 р.

Волинське воєводство було ареною активного національно-культурного руху і релігійної боротьби. Внаслідок Руїни землі Волині було спустошено, населення масово переселялося на схід, міста занепали. Після 2-го поділу Польщі (1793) і включення Волині до складу Російської імперії Волинське воєводство було ліквідовано, а його територія у 1793 р. увійшла до Ізяславського намісництва (від 1795 Волинське намісництво).¹³

У 1774 – 1775 рр. в Подільському, Брацлавському, Київському і Волинському воєводствах, тобто на Правобережній Україні було складено реєстри подимного, які охопили переважну більшість населення (крім шляхти, духовенства та війська). Реєстри подимного містили відомості про кількість димів (або господарства) в населених пунктах. У них вказувалася приналежність димів конкретним володільцям, що давало змогу згрупувати їх згідно з юрисдикцією (королівщини, церковні та дітичні володіння). Ці реєстри вперше опублікував німецький географ А. Ф. Бюшінг в дещо скороченому вигляді. На базі цієї публікації реєстри 1774 – 1775 рр. вперше на Україні дослідив М. Г. Крикун. Слабим місцем цих реєстрів є те, що у них

¹² Даниляк П. Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки. *Український історичний журнал*. Київ: Національна Академія Наук України, 2007. Випи. 5 с. 140

¹³ Верменич Я.В. Волинське воєводство. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. с. 610

немає демографічних відомостей, оскільки люстраторів цікавили тільки одиниці оподаткування – дими, а не мешканці. Реєстри дають уявлення про загальну кількість господарів «з посольства», селян та міщан. Встановити окрему кількість селян та міщан за реєстрами неможливо, оскільки навіть у дійсно міських поселеннях жило чимало селян, які утворювали в міському організмі своєрідний аграрний сектор.¹⁴

Судячи з опублікованих сеймикових ухвал, у 10-х і на початку 20-х років XVIII ст. загальновоєводські переписи житлових будівель були проведені на Київщині в 1714, 1716 і 1724 рр., на Брацлавщині — в 1716 і 1723 рр., на Волині — в 1714 р., на Поділлі — в 1710 р. і десь у 1717-1719 рр. Рішення про ревізії в масштабах воєводств, не підкріплені відомостями про їх реалізацію, відносяться до 1723 р. на Поділлі, 1711 і 1717 рр. — на Волині, 1717 і 1720 рр. — на Брацлавщині.

За даними подимного реєстру 1776 р., 90,4% міст і містечок на Волині належали приватним володільцям, 4,8% - церкві, 4,8 - короні. Але королівські маєтки знаходилися в держанні старост-магнатів і фактично входили до їх вотчин.¹⁵

Розвиток міст Правобережної України у другій половині XVIII ст. ускладнювався рядом несприятливих чинників. Зміцнення панщинно-кріпосницької системи, свавілля та політична боротьба магнатів, руйнівні переходи військ, грабіжницькі дії конфедератів були основними причинами, що гальмували зростання міських продуктивних сил.

Перебування постійно військ на території Волині негативно відобразалось на економічному розвитку краю. Так, у 1669 сеймик Волинського воєводства висловив протест проти того, що війська «без всякої потреби стають обозами всередині воєводства на останню нашу згубу». Волинська шляхта дуже була занепокоєна цим. Протягом першої половини XVIII ст. неодноразово приймалися різні кількості постанов, які

¹⁴ Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1964. С.196-198

¹⁵ Брянцева Т. П. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття. *Вісник Київського університету*. Київ, 1980. Вип 18. С 75

були спрямовані проти стацій, що були натуральними або ж грошовими поборами на утримання військ та свавілля військових, які грабували та руйнували маєтки. До цього ж всього також додавалися ленунги. Це була так звана грошова данина на утримання каральних загонів у місцевостях, які були полем повстанської діяльності. Ще одним видом була гіберна – це податок на утримання військ зимою. Також відомий такий термін як «хліб зимовий» - обов'язок духовних і королівських добр надавати для війська провіант та укриття. У 1767-1772-х рр. московські війська розграбували маєтки князів Сангушків.¹⁶

Також іншими негативними чинниками розвитку Волині у XVIII ст. були епідемії чуми, тифу, віспи та інші інфекційні захворювання. Також, частими явищами були пожежі. Так, у 1770-1771 рр. під епідемію чуми попали такі міста, як Заслав Дубно, Костянтинів та Рівному, постраждавши який було у Заславі біля 4, а Дубно 8 тисяч. Костянтинів ж майже обезлюднів від епідемії у 1770 р. У 1780 р. серед польських військ розгорнулась епідемія в Новому Олексинці, Старому Олексинці та Борщагівці.¹⁷

Пожежі були частими явищами на Волині у XVIII ст. З джерел відомо про пожежу Заслава у 1727 р., із податкових пільг для погорільців. Так, відповідно до цього розпорядження, люди, які постраждали від пожежі були звільнені від сплати «міської складки». Також, цей приклад повторювався і пізніше. Наприклад, у лютому 1780 р. на зібранні «колегії тридцяти мужиків» в Олиці вирішили звільнити від податків погорільців, майно яких було пошкоджено. В ті ж роки велика частина Луцька теж була знижена пожежою. За пожарні функції на той час відповідали нічна сторожа та замкові жовніри, до обов'язків яких входили також поліцейські функції.¹⁸

Поширення панщинно-фільваркового-магнатського господарства різко погіршило становище міст. З метою створення нових фільварків феодалі за-

¹⁶ Там само. С. 174.

¹⁷ Там само. С. 155.

¹⁸ Близняк М. Б. Волинь у другій половині XVII-XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX ст.* Острог, 2021. С 157

хоплювали міські землі, прикріпляли до них населення передмість, вводили панщину. У повинностях торгово-ремісничого населення теж відбувалися зміни в напрямку збільшення відробітків; зросла кількість шарварків; вводились додаткові роботи; значно поширилась гужова повинність, зв'язана з ринковими операціями магнатів, яка відривала ремісників від свого господарства. Поряд з цим збільшувалися грошові побори з міщан. Приватні володільці, старости, орендарі нехтували правами городян, порушували привілеї міст.

Багато документів з судових процесів і скарг міщан Луцька, Кременця, Володимира, Ковеля, Житомира та інших свідчать про посилення експлуатації міського населення, яке чинило зростаючий опір наступу феодалів.

В результаті несприятливих умов залюднення та розвиток міст на Волині відбувалися повільно. Згідно з подимним реєстром 1776 р., з 103 міст і містечок тільки у п'яти налічуалось від 600 до 1127 дворів. Це Дубно Заслав, Острог, Старо-Костянтинів, Кременець. Поряд з цим у реєстрі зазначено 32 містечка, в яких було всього від 40 до 70 дворів. За період 1776-1798 рр. у 48 містах і містечках північно-західних районів Волині кількість мешканців зменшилася, в той же час у 44 південно-східних районів — збільшилася. Наприкінці XVIII ст. більш населеними були Дубно - 6535 жителів, Житомир - 5419, Бердичів - 4815, Старокостянтинів - 4581, Заслав - 4562, Корець - 4706, Острог - 4098. Але основну масу становили містечка з населенням від 1000 до 2000 чоловік.¹⁹ У воєводстві панували приватновласницькі міста (91%), друге місце розділили королівські, або ж дережавні (4.5%) та духовні (4.5%). Всього у містах Волині в останній чверті XVIII ст. нараховувалось 23417 димів. Так, підраховавши кількість димів на розрахований українськими ученими середній коефіцієнт 6,5 особи на дим, отримаємо 152,210 городян Волині.²⁰

¹⁹ Там само - с. 76

²⁰ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.)* / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро: 2018. С. 140

Щодо національно-конфесійного складу населення, то більшість у містах перебувала у залежності від політики і їх власників. Найбільшими містами Волинського воєводства були Дубно, Кременець, Острог, Луцьк, Володимир, Староконстянтинів. У містах розподіл населення був за матеріальними статками і правами та поділявся на трим соціальні гурпи:

- міська верхівка – це були переважно заможні польські та єврейські родини;
- поспільство – ремісники, торговці та загалом основна маса населення середнього статку;
- плебс – найнища верства (міські низи)

На території Волині проживали різноманітні верстви населення. За історичними джерелами у складі воєводства були наявні українці, поляки, євреї, карамаї, татари, німці, вірмени та цигани. Щодо релігії, то мешканці краю сповідували православ'я, католицизм, уніатство, юдаїзм, іслам тощо. Проте в загальній кількості більшість міського населення були українці.

В містах, переважно, городян було поділено на дві громади: християнську та єврейську. Головним ж джерелом поповнення міського населення були звичайно селянство. Так, дослідниця українських міст О. Компан висловила, що головну масу міщан становили українці.²¹ Цьому посприяла війна під проводом Б. Хмельницького. Парманентна урядова політика полонізації призвела до укатолічення українства до католицизму та уніатства впродовж XVIII ст. В цьому сенсі важливі статистичні дані католиців Острога, яких у 1790-х рр. налічувалось вже 3954 особи.²²

Вага роль в економічному руху міст зайняло єврейське населення, яке переважно в торгівельних та ремісничих справах Вони мали власну юрисдикцію, що реалізовувалася у містах через кагали та пригалки, які були виділені з адміністративної системи міст. У Волинському воєводстві окремі кагали об'єднувались в окружні сеймики та у Коронний сейм Речі

²¹ Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ 1968 р. Видавництво АН УРСР с. 92

²² Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. Київ, Наукова думка, 1964. с. 207

Посполитої. Закони, що були прийняті мали бути обов'язковими для кожного члена громади. Луцький, Володимирський, Кременецький, Острозький та Олицький кагали мали лише право скиклати сеймики. Першочерговою заслугою євреїв стало відродження магнатських містечок. У таких приватних містах єврейське населення активно розвивало торгівлю і господарство, номінувавши на міських ринках та ярмарках. Так, євреї були на першому місці різних місцевих промислах, а саме виробництві алкоголю, продажу і транспортуванні лісу, міжнародній торгівлі.²³

Євреї проживали у таких містах, як Острог, Полонне, Дубне, Луцьк., Олиця тощо. До того в деяких містах чисельність євреїв в містах була настільки великою зростала в половину. Прикладом є Дубно, Горохів. Так, якщо у 1701 р., наприклад, у Славаті ще не було євреїв, то уже в 1773 р. їх кількість майже сягала 42,5%. В Констянтинові ж євреї становили більше третини населення.²⁴

Ще однією великої етнічною групою Волині були татари. В Острозі та Констянтинові вони несли військову службу, за що отримували князівські та королівські земельні надання. Татари Острога вірували в іслам, мали у місті свій квартал та мечеть. Також на Волині існували й вірменські колонії. За підрахунками Я. Дашкевича, у Луцьку 1700 р. нараховувалось близько 11 вірменських сімей, а в 1783 р. парафія вже не діяла.²⁵ Поступово до кінця XVIII ст. кількість вірменів у Волинському воєводстві зменшувалась. Це проглядається у поступовому зменшенні чисельності вірменів у Дубровиці, Острожці, Дубно, Кременці, Острозі. Вірмени цих міст поступово асимілювалися або ж покидали місця свого проживання, як це трапилось в Дубному в 1794р. Також ми згадували про циган, але їх чисельність була дуже малою. Є згади про малу кількість циган в Острозі. У добу

²³ Близняк М. Б. Волинь у другій половині XVII-XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX ст.* Острог, 2021. С 159

²⁴ Блиняк М. Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективу розвитку.* Дніпро: 2018, Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. 141.

²⁵ Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогамми тисячоліть. *Збірник наукових праць.* Львів: 2002, Видавництво Львів Музею історії релігій Логос – С. 231

середньовіччя і ранньомодерного часу населення міст Волині іноземного походження переважало у ремісничо-торгівельній сфері українців. Кожна з національних громад вносила відповідний колорит у розвитку економіки, освіти, культури та релігійного життя.²⁶

У кожному місті і містечку склався свій торгово-ремісничий осередок. Але зростання фільваркового господарства; яке поглинало майже всі галузі промислової діяльності, надто перешкоджало розвитку міського виробництва. Для Правобережної України характерна була розпорошеність ремесла і промислів. Міське ремесло розвивалося поряд з фільварковим і сільським.

Феодалам було вигідно використовувати підданих сільський ремісників, вимагати від них виготовлення необхідного господарчого інвентаря, пряжі, полотна, сукон. Фільварок також потребував і кваліфікованих спеціалістів. Інвентарі наказують міським ремісникам виконувати різну роботу у замку. Поступово частина спеціалістів з дрібнотоварних виробників, які працювали на ринок, перетворювалася в двірських ремісників.²⁷

Конкурувати цехам з ремісниками фільварків та юридик було важко, оскільки останні не підкорялися цеховій регламентації. Крім того, феодали, користуючись правом безмитної торгівлі, ввозили іноземні промислові товари, що підривало міське місцеве ремесло.

В складних умовах панування панщинно-кріпосницької системи на Правобережжі міське ремесло було розраховане на задоволення попиту внутрішнього ринку. В ревізії 1797 р. Волинського воєводства зафіксовані різноманітні ремісничі фахи, що існували у містах. Серед ремісників найбільше було шевців, кравців, теслярів, римарів, чинбарів, бондарів, ковалів, кушнірів, пекарів, м'ясників, були також ювеліри, годинникарі, дзеркальники

²⁶ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.)* / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро: 2018. С. 141

²⁷ Архив Юго-западной России. Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. Киев: Типография Имперского Университета св. Владимира, 1890. Т 2. Ч. 5. С. 49-50

тощо. Суспільний поділ праці у міському ремеслі залишався слабким. Це особливо стосувалося ткацтва, сукнярства, гончарства, які були поширені й серед селян. Розвиток ремісничого виробництва в містах відбувався повільно і нерівномірно.

На Волині в кінці XVIII ст. сформувалися різні типи міст, кожний з яких мав власну специфіку в залежності від загальних умов розвитку і господарчого характеру округу чи району. Одне з перших місць на Волині займало м. Дубно. Протягом 70-90-х рр. його населення скороталося, але містечко залишалося розвинутим торгово-ремісничим центром. У 1797 р. в ньому налічувалося 693 майстри.²⁸

Провідними були у цьому місті 15 видів ремесел, серед них шевське, кравецьке, ковальське, ливарне та інші. У виробництві застосовувалися механічні агрегати 12 млинів. Дубно залишалося важливим торговим центром, в ньому діяло 194 крамниці, проводились ярмарки. З появою в кінці століття шкіряної, дзеркальної, шапкової мануфактур змінилося господарське обличчя міста в напрямку промислово-торгового центру. Все це відбилося на соціально-економічній структурі населення, сільська категорія тут становила 28,8%, міщани — 59%, так звані «вільні» — 8,8%.²⁹

Протягом другої половини XVIII ст. спостерігається зростання продуктивних сил і населення м. Острога. У 1797 р. до стану міщан було записано 79% жителів, серед них 234 цехових майстри 19 професій. В дрібнотоварному виробництві були зайняті шевці, кравці, гончари, пекарі. У місті існувало 2 шкіряні мануфактури і помітно розвинуте було гуральництво (39 гуралень). Острог формувався також як промисловий центр з розвинутою торгівлею. В ньому налічувалося 147 купецьких лавок, 46 купців. Щорічно проводилось 5 ярмарок.³⁰

Децю відрізнявся господарський розвиток м. Заслава. Протягом 70-90-х

²⁸ Брянцева Т. П. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття. *Вісник Київського університету*. Київ, 1980. Вип 18. С 76

²⁹ Брянцева Т. П. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття. *Вісник Київського університету*. Київ, 1980., Вип 18. С 77.

³⁰ Там само – С. 77

рр. міське населення тут значно зросло. Згідно з ревізую 1797 р., міщани становили 52%, селяни — 37,4%, так звані «вільні» - 10%. Ремісниче виробництво розвивалося повільним темпом, у місті налічувалось всього 57 цехових майстрів. Але поряд з цим діяли 11 кузень, які обслуговували потреби міста і сільської округи, а також 3 шкіряні мануфактури. Незважаючи на порівняно малу кількість ремісників, у Заславі нараховувалось 127 крамниць і лавок, проводилось 4 ярмарки. Це дає змогу стверджувати, що Заслав розвивався як торгово-промислове місто.³¹

Місто Рівне, незважаючи на зменшення чисельності населення, залишалось торгово-ремісничим осередком. За ревізією 1797 р., у місті нараховувалося 2638 мешканців, серед них було 36,8% міщан, 46,5% - селян, 8,7% - «вільних». Поряд з дрібнотоварним виробництвом, в якому було зайнято майстрів, існували шкіряна, ливарна, ткацька, шапкова мануфактури і цегельня. Провідна роль належала шкіряному і шевському виробництву. Щорічно проводилося 9 ярмарок.³²

Інші риси господарського розвитку спостерігаємо у Володимирі, Луцьку, Вишневці та інших містах, де мала місце стагнація чи ознаки занепаду. Так, протягом 70—90-х рр. у Володимирі скоротилося населення з 521 до 417 дворів, залишилося 1964 чол., серед яких більшість належала до стану міщан. Володимир був дрібнотоварним осередком. У 1797 р. в місті нараховувалось 132 майстри, 15 спеціалізацій. Є відомості, що деякі цехи занепали. Про причини тяжкого становища Володимира - в певній мірі дізнаємося зі скарги жителів від 1789 р. В ній говориться, що міщани «не мають своєї воскобійні, броварні, адже міська цегельня занедала через різні утиски. Прибутки від ярмарок, торгів збирають староста, орендарі, духовництво. Шляхта міські землі займає, ніяких податків місту не сплачує. Міщани розорені». В цій скарзі відображені закономірності вимоги міщан Володимира.

Економічному розвитку міст надто перешкоджали монопольні права феодалів на найбільш прибуткові галузі міського виробництва; млинарство,

³¹ Там само – С. 77

³² Там само - С. 78

гуральництво, броварництво, воскобойні, цегельні, поташні тощо. Феодальних володільців цікавили лише прибутки, які можна було одержати з міст і містечок, багато зиску приносила їм оренда з феодальних монополій- особливо з гуральництва. Не випадково, що саме це виробництво поширилось у містах і містечках. Наприклад, у Житомирі у 1797 р. в оренді було 26 гуралень, у Старокостянтинові - 25, у Острозі - 39, у Рівному - 16 і т. д. Відкупивши у володільця на певний строк феодальні монополії, орендарі намагалися з ризиком для себе повернути затрачені кошти, не гребували ніякими засобами визиску населення. В численних скаргах, поданих у судові інстанції, міщани протестували проти свавілля і жорстоких утисків орендарів. «Орендарі збирають всі прибутки від мита, торгівлі, не дозволяють будувати сільські броварні, цегельні», — говориться у скарзі мешканців Луцька, Ковеля, Володимира та інших міст.

Міста входили до економічного комплексу господарств окремих феодалів. Незважаючи на невеликі розміри, вони мали в тих умовах важливе значення як центри товарного господарства, були тісно зв'язані з сільською округою. В міру зростання товарності сільського господарства підвищувалась роль міського ринку.

Розвиток торгівлі мав велике значення для зростання міст. Цьому сприяло поширення оборотів ярмаркової торгівлі. Наприклад, в Острозі у 1797 р. (налічувалось 147 купецьких крам-, ниць і лавок, 46 гільдійських купців) протягом року проводилось 5 ярмарок. У Житомирі (103 лавки, 25 гільдійських купців) - 8 щорічних ярмарок, грошовий оборот протягом року становив 25 тис. 650 крб. У Старокостянтинові було 150 торгових лавок, оборотність грошового капіталу дорівнювала 48 тис. крб. Одним з важливих центрів торгівлі став Кременець, загальна сума грошового обороту на його ринку за 1797 р. складала 200 тис. крб. Це сприяло зосередженню купецького капіталу, не випадково там було 32 купці першої гільдії.³³

На економічний розвиток міст в останній чверті XVIII ст. великий

³³ Брянцева Т. П. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття. *Вісник Київського університету*. Київ, 1980., Вип 18. С 80.

вплив справляла зовнішня торгівля. Протягом другої половини XVIII ст. відбуваються зміни у напрямку зовнішньої торгівлі Правобережної України. З занепадом Польщі втратила своє колишнє значення балтійська торгівля через Гданськ. У зв'язку з визволенням Росією земель українського Причорномор'я від турецьких загарбників все більшого значення набував чорноморський ринок.

Пожвавлення торгівлі спостерігалось у південно-східному, східному, північно-східному напрямках і охопило міста Правобережжя. Важливим став торговий шлях Київ-Житомир-Бердичів. У джерелах є чимало відомостей про проходження через Київську заставу купців з Житомира, Бердичева, Хмельника, Заслава та інших правобережних міст. В той же час купці з Київщини по шляху Бердичів — Львів вели торгівлю з Сілезією, Польщею, Саксонією. Пожвавилася торгівля на шляху Київ-Біла Церква-Умань. Далі цей тракт відхилявся на Мотилів. Все більшого значення набувала торгівля по шляху Житомир — Бердичів — Хмельник — Вінниця — Брацлав — Мотилів.

Отже, соціально-економічний розвиток правобережних земель та Волині власне, станом на XVIII ст. мав свої особливості, які полягали насамперед у тому, що економічною основою цих регіонів було велике землеволодіння у формі магнатських латифундій з його фільварково-кріпосницьким гнітом, яке гальмувало вільний розвиток сільського господарства, ремесел і торгівлі, а також міст. Однак під впливом товарно-грошових відносин землевласники шукали шляхів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розвивали ремесла і промисли, торгівлю. Якщо у XVIII ст. на Лівобережжі, у Слобожанщині й Запорозжі найбільша власність була сконцентрована в українських родинах — гетьманських і старшинських, то у Правобережжі й Західній Україні — в польських магнатів і шляхти. Однак розвиток тут підприємств мануфактурного типу, внутрішньої і зовнішньої торгівлі свідчив про новий етап у процесі формування ринкових відносин на цих українських землях.

Попри всі складнощі із іноземним пануванням на Волині українське населення пройшло складний та тривалий період розвитку. Важке було

становище усіх верств населення, крім шляхти, яка всіляко намагалася маніпулювати простим людом. В світогляді народних мас все чаще простежувалися автономічні погляди, що і стало причиною до ряду повстань. Вони не були вдалими і вже в наступні роки розпочався процес консолідації української автономності.

РОЗДІЛ 2. Розвиток освіти у Волинському воєводстві у XVIII ст.

У XVIII ст. для України значно активізувався культурний процес. Власне у цей час проявляється період активного культурного піднесення. Коли на Лівобережній Україні спостерігався відносно високий рівень писемності, то на Правобережжі розвитку освіти та науки заважало іноземне панування. Польща всіляко перешкоджала українському спрямуванню Львівського університету, єдиного навчального закладу в Галичині, але активно підтримувалися єзуїтські колегії та уніатські школи у Львові, Луцьку, Вінниці, Барі, Острозі та інших містах, які мали яскраво виражений польсько-католицький контингент.³⁴ Але все-таки освітня справа тоді на Правобережжі визнавалася за важливу річ і багаторазово була предметом дипломатичних відносин між Україною і Польщею. В цьому науковому дослідженні ми візьмемо до уваги територіальні рамки Волинського воєводства та загалом Правобережної України.

Почнемо ж з найпоширеніших освітньо-культурних закладів на Правобережній Україні у XVIII ст., тобто діяльність єзуїтів. Вона почали поширюватися у другій половині XVII ст. й аж до їх остаточної ліквідації у 1773 р. Орден єзуїтів протягом всіх цих часів був власником і управителем досить великої мережі освітніх закладів у Речі Посполитій. На українських землях діяло дуже багато навчальних установ, наприклад, в Острозі, Ярославі, Луцьку, Барі, Кам'янці-Подільському, Кросні, Барі, Вінниці, Красноставі, Самборі, Житомирі, Кременці та Станіславі.³⁵

За рівнем навчального ступеня колегіуми поділялися на два типи: повні та неповні. Освітня програма повних навчальних закладів складалася з трьох ступенів:

- п'ятикласний курс гуманістичних наук або середньої школи;

³⁴ Розвиток освіти в Україні у XVIII ст. 2010, URL:<http://osvita.ua/vnz/reports/culture/10316>. Дата звернення: 06.10.2010

³⁵ Кіку В. А. Єзуїтські навчальні заклади. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, Т.3. 2003 С.473.

- трирічний курс з викладання філософії;
- чотирирічний курс з теології.

Саму ж теологію викладали члени ордену та кандидати духовного сану, а ось світська молодь, яка не хотіла присвятити своє життя духовній кар'єрі обмежувалася програмою середньої школи та вивченням філософії.

Неповні ж колегіуми являли собою середні школи без викладання філософії. Ці навчальні заклади давали типову гуманістичну освіту із семи вільних мистецтв – граматики, риторики, поезики, діалектики, геометрії, арифметики та музики. Навчальна програма складалася з п'яти класів:

- низького класу граматики, який розбивався на класи інфіми: граматики, синтаксису, риторики та поезики. Головним предметом середньої школи була латинська мова, яку в інфімі викладали тільки її елементарний курс, включно до навика складання речень, а також з азів грецької мови;

- другий клас граматики, який охоплював всю латинську граматику, але ще на полегшеному рівні. До того ж навички грецької мови також обмежувалися вмінням складати речення;

- третій клас – синтаксису – являв собою вивчення досконалої латинської мови та правил віршування, а володіння грецькою мало бути на рівні елементарної граматики.

- Підручником з латинської мови у єзуїтських колегіумів мав залишатися підручник єзуїта Еммануїля Альвареса «De Institutione Grammaticae Libri Tres», який був вперше виданий у 1572 р. та багато раз перевиданий зі змінами впродовж наступних століть. Грецьку ж мову вивчали за підручником Гретцера. Для самого ж читання практикували твори Овідія, Вергілія, Цицерона, Езопа, Тіта Лівія, Федра та багато інших класичних авторів;

- клас поезики (poesis) – мав закласти знання властивостей мови та правил вимови. В колегіях часто проводилися регулярні й часті письмові завдання, досить часті читання стародавніх авторів і виклади вступних засад риторики. Основою для цього став підручник Кіпріана Соареса «De arte rhetor-

ica libri III», який також неодноразово передавався в Речі Посполитій (відомо близько 35 польських перевидань)

- в останньому ж, п'ятому, класі середньої школи учні оволодівали досконалою вимовою і також мистецтвом поезії. Для цього вони вивчали твори Квінтіана, Цицерона, Гесіода, Гомера, Аристотеля, Фукідіда, Платона та інших.³⁶

Велика роль також приділялася математичним знанням. Математичні вміння набувалися у початкових (граматичних) класах колегіумів. Найчастіше підручником слугувала «*Epitomae Arithmeticae practicae*», написана єзуїтом Криштофом Клавіусом. Також у XVII ст. використовувався підручник польських єзуїтів «*Artihmetica practica in usum Scholarum S.*». Вже у XVIII ст., коли збільшується видавництво єзуїтів для викладання математики використовувалися праці французів Франціска де Шале «*Cursus seu mundus mathematicus*» та Андре Таке «*Opera mathematica*» (перевиданий польськими єзуїтами у 1745 р.)

Також поширеними були практичні завдання у вигляді усних та письмових вправ, диспутами, власними письмовими композиціями, переказами та тренуванню пам'яті завдяки вивченню цілих уривків стародавніх авторів. До того ж раз на тиждень, у неділю, у всіх класах викладалися засади католицької релігії. Підручником ж слугував катехізис Петра Канізія. В кінці кожного навчального року проходили екзамени, за результатом яких учнів переводили до наступного клас.

У першій чверті XVIII ст. єзуїтське шкільництво почало оновлюватися, яке характеризувалося двома головними рисами: збільшення кількості освітніх установ та секуляризацією освітянського процесу. Найрадикальніших змін зазнало викладання історії та філософії. Історія, яка не була самостійним предметом – виокремилася як дисципліна на середину XVIII ст. Так, запровадження курсу історії у Польській провінції відбулося за допомогою листа провінціала Томаша Ліхтанського у 30 червні 1743 р.

³⁶ Кіку В. А. Єзуїтські навчальні заклади. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003, Т. 3 С.473

Спочатку історія викладалася професорами риторики, а з початку 50-х років XVIII ст. була введена окрема посада – професора історії, який також викладав географію.³⁷

До того ж змін зазнало викладання філософії. Повний курс філософії складався з предметів логіки, математики, фізики, мета-фізики й етикету, проте це відносилось тільки до повної бази. Повний курс філософії викладався не у всіх колегіумах. На момент ліквідації ордену у 1773 р. на території України повними колегіумами лише були Перемишльський, Ярославський та Луцький. Решта колегіумів залишалася неповними. У зв'язку з реформуванням у XVIII ст. було обмежено вузько філософську, особливо метафізичну, проблематику, натомість розширено викладанням експериментальних наук – астрономії та фізики. У 1730 р. було ухвалено включення експериментальних наук (*philisophia atoenior*) до курсу філософії та шкільних програм єзуїтських шкіл, генеральною конграцією ордену. Це слугувало найбільшим відступом від програми «*Ratio Studiorum*». Експериментальна фізика викладалася професорами філософії.³⁸

Характерною ознакою єзуїтської освіти вважають її космополітизм. Він являє собою відірваність від реалій народу чи країни. Цей принцип наднаціонального логічно витікав із «десантного закону» (завдань ордену) універсальної римо-католицької церкви, а й із всеєвропейської надетнічної доктрини «освіченого благочестя», санкціонованої Еразма Роттердамським. На практичному ж рівні, так званий «єзуїтський інтернаціоналізм» виявлявся в тому, що майже в кожному колегіумі професора були різних національностей. Їх регулярно переводили з країни в країни за наказом генерала ордену. У Польських та Литовських провінціях – лише іноземці виконували функції провінціалів, а також і у деяких випадках – ректорів шкіл (до 1610-х), далі склад шкільного керівництва ставав мішаним. Також цей

³⁷ Яковенко Н. М. Протестанські і католицькі школи. Замойська академія. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 2 С. 903.

³⁸ Кіку В. А. Єзуїтські навчальні заклади. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3 С. 473.

універсалізм єзуїтської доктрини породив універсальну шкільну культуру, яка була поширена в різних країнах.

Не можна залишити і без уваги виховну методику в колегіумах Товариства Ісуса. Основним стимулом навчання слугував принцип змагальності, який широко практикувався у різних формах. Прикладом може слугувати одна з форм перевірки знань. Наприклад, клас розбивався на дві «партії» - скажімо, «римлян» та «карфагенян», які мали конкурувати між собою у відповідях. Їх постійно пересажували відповідно до рівня успішності. До того ж кращим присвоювали якісь почесні звання. Обов'язковою була практика самоконтролю, яка заохочувала тих, хто підмічав помилку колег. Багато хто з опонентів-сучасників підкреслювали вади духи суперництва, пишучи, що єзуїти навчали своїх учнів під страхом покарань, виховуючи рабів, а не вільних громадян. Хоча це тільки помічали інтелектуали. Для основної маси шляхетського стану та міського люду переваги єзуїтських навчальних закладів були вищими. Вони давали добру, а головне безкоштовну освіту.³⁹

У кожному колегіумі також діяли свої бібліотеки. Цікавий факт, що жодна із них не зберіглася цілісно як окреме зібрання. Візьмемо до прикладу бібліотеку Острозького єзуїтського колегіуму. Відомо, що вже від 1628 р. при Острозькому єзуїтському колегіумі існувала бібліотека. Основою її були книги, які надав колегіуму острозький парох, офіціал і луцький канонік Nicolaus Alexander Ramult. Також у 1637 р. ректор Praemislaus Rudnicki виділив на бібліотеку 1000 флоренів. Середня ж вартість книги дорівнювала 1-2 флоренів. З цього можна приблизно уявити про масштабність бібліотеки. Так, відомо, що у 40-х роках обсяг бібліотеки сягав близько 4000 примірників. Деякі автори також вказують про те, що до єзуїтського колегіуму перейшла бібліотека Острозької академії, як вказано в енциклопедичній збірці «Острозька академія XVI-XVII ст.». Проте ці припущення марні, адже записи, знайдені на книгах, не підтверджують цей

³⁹ Яковенко Н. М. Протестанські і католицькі школи. Замойська академія. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2001. Т.2 С. 903.

факт, адже їх було надруковано у 20-40-х роках XVII ст. Тому можна вважати 20-40 рр. XVII ст. – періодом створення основного фонду бібліотеки.

Нині основна частина стародруків книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) у Відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій окремою колекцією, яка нараховує 638 одиниці зберігання. Ще близько 74 стародруків зберігається у складі видавничих і хронологічних колекцій Відділу стародруків та рідкісних видань НБУ. Усі вони мають написи чорнилом «Biblioteca Ostrog. Coll. Society Jesu», а також дату надходження до бібліотеки. Це єдиний маргінальний запис, який датований 20-40-ми роками XVII ст. Книги також надходили і до бібліотеки протягом XVIII ст. Про це свідчать відповідні маргінальні записи, хоча таких примірників мало в порівнянні із книгами XVII ст.⁴⁰ Також можна навести приклади надходження книг до Острозького єзуїтського колегіуму. За датованими записами найбільше книжок надійшло до монастирської книгозбірні у 1639 р. – 64 од. зб. Щодо інших років, то вимальовується така картина: у 1626 р. – 28 од. зб., у 1627 р. – 31 од. зб., у 1628 р. – 24 од. зб., у 1633 р. – 19 од. зб., у 1640 р. – 28 од. зб., у 1641 р. – 33 од. зб., у 1642 р. – 31 од. зб., у 1644 р. – 24 од. зб., у 1647 р. – 39 д. зб. За датованими записами в каталозі, у 1629, 1634, 163, 1637, 1643, 1648, 1649, 1650, 1652, 1653, 1660, 1661, 1662, 1662, 1664, 1677, 1678, 1679, 1681, 1688 рр. до бібліотеки надходило по три-п'ять, у 1711, 1729, 1750, 1754, 1758, 1762, 1773 рр. – по дві, а в 1703, 1731, 1736, 1743, 1744, 1752, 1756, 1757, 1771 рр. – по одній книжці в рік.⁴¹ Відтак, записи в каталозі дозволяють припустити, що найбільш інтенсивно бібліотека комплектувалася у першій половині XVIII ст.

Також зберігаються видання окремим комплексом понад 110 заінвентаризованих книг з бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму. Це

⁴⁰ Там само – С.132.

⁴¹ Ціборовська-Римарович І.О. Книгозбірня Острозького єзуїтського колегіуму: джерела про комплектацію бібліотечного фонду та їх інформаційна наповненість. *Острозька давнина*. Острог: Видавництво Національного «Острозька академія», 2013. Вип. 2. С.119

видання періодом другої половини XVI – початку XVIII ст., а саме: теологічна література, серед якої переважають праці діячів церкви, праці з медицини, філософії, астрономії, мистецтва, твори античних письменників. Видання переважно на латинській мові, що не дивно з огляду того, що вихованці колегіумів мали можливість отримати добрий рівень знань цієї мови, яка була у XVIII ст. однією із головних мов місцевого діловодства тодішньої України. Трапляються також англійські книги. Серед книг багато стародруків, переважно у вигляді дошок, обтягнутих світлим пергаменом з екслібрисами Анни-Алоїзи Острозької.⁴²

Також при багатьох навчальних закладах існували музичні бурси. Так при Ярославському, Луцькому та Львівському колегіумах ці бурси почали ще діяти у XVI – першій половині XVII ст. Що ж до XVIII ст. музичні бурси діяли при Кросненському колегіумі (1706 р.), Перемишлі (з 1689 р.), Красноставі (1700 р.), Станіславі, Кременці (з 1720 р.), Житомирі (з 1766 р.), Вінниці, Овручі (з 1769 р.). Так, наприклад, музична бурса у Барському колегіумі, яка була відкрита у XVIII ст. налічувала близько 80 нотних рукописів.⁴³

Пяоширеними були шкільні театри при колегіумах. Зазвичай вони засновувалися при відкритті колегіумів. Вистави ж ставилися переважно суто на релігійні та історичні теми морально-повчального змісту. Перші такі театри діяли з 1640 р. при Кросненському колегіумі. Також мали свої театри Вінницький (з 1630 – 1773 рр.), Перемишльський (від середини XVII ст.), Красноставський (від 1690 р.), Самбірський (від 1710 р.) та Станіславський колегіуми. В період з 1726 по 1742 рр. в Острозі активно діяв єзуїтський театр. П'єси в ньому ж ставилися винятково латинською мовою. Так, у 1726 р. в ньому йшла п'єса «З пошукань мудрості в традиціях Едіна». Також були

⁴² Мяскова Т. Є. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення, функціонування та сучасний стан. *Зісторії бібліотек та історичних колекцій. Рукописи та книжкова спадщина України*. Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2007. Вип. 11. С.132

⁴³ Кіку В. А. Єзуїтські навчальні заклади. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3 С. 477

шкільни вистави при Луцькому колегіумі. Тут вони вже ставила українською, польською та латинськими мовами.⁴⁴

Що ж до сценаріїв більшої частини театральних вистав, то вони майже не збереглися. Так, наприклад, загинула вся драматична спадщина Львівського колегіуму. Але все таки збереглися деякі тексти вистав Станіславського та Красноставського колегіумів та драми й діалогу Кросненського театру.⁴⁵

У XVIII ст. єзуїтський орден відкрив новий тип навчального закладу - «collegium nobelium» (рицарські школи). Вони були призначені для нащадків магнатерії та заможної шляхти. Він був змодельований за аналогічними навчальними закладами для знаті у Західній Європі. Спершу такі рицарські школи (рицарські академії) виникли після Тридцятирічної війни в німецьких державах. Ці школи швидко набули популярності і в інших європейських країнах. На відміну від єзуїтських, рицарські школи були платними, але вони пропонували освітній рівень знань, що мала на меті підготовку майбутніх державних чиновників. Ця база знань включала в себе європейські мови (французьку та німецьку), політику, економічні науки, історію, юриспруденцію, військову та цивільну архітектуру, а також власне «рицарські науки» - фехтування, їзду верхи, танець. Навчання в таких рицарських школах тривало в середньому 7-9 років. Вони залишалися незалежними від єзуїтських навчальних закладів зі своїм ректором та викладацьким складом.

Так з семи рицарських шкіл у Речі Посполитій на українських землях діяли дві, які виникли на базі конвіктів для шляхти в Острозі та Львові. Ці конвікти, або інтернати для молоді, створювалися спочатку для дітей з незаможних родин. Так, навчальний заклад в Острозі був відкритий Анною-Алоїзою Ходкевич у 1640 для 20 збіднілих шляхтичів. А вже у XVIII ст. він

⁴⁴ Близняк М. Б. Волинь у другій половині XVII-XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX ст.* Острог, 2021, Видавництво Національного університету «Острозька академія». С 187

⁴⁵ Кіку В. А. Єзуїтські навчальні заклади. *Історія української культури.* Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. С. 474

навчав близько 30 слухачів. У 1751 р. цей ж конвікт було перетворено на рицарську школу, яка не залежала від Острозького колегіуму. Заклад мав свого ректора, студенти навчалися за окремою програмою та викладали в ньому також єзуїти іноземці.

Протягом багатьох років єзуїтські колегіуми давали знання багатьом верствам українського населення. Причиною ж їх ліквідації стала заборона ордену єзуїтів Папою Римським Климентом XIV від 21 липня 1773 р. Тому, можна впевнено сказати, що єзуїтські начальні заклади принесли свою лепту в розвиток освітньої та культурної справи на Правобережній Україні та Волині зокрема у XVIII ст.

Важливу роль у розвитку освіти на території Правобережної України також відігравали братства та школи при них. Братства – це релігійно-громадські організації при православних, а згодом і греко-католицьких парафіях в Україні та Білорусі у період XVI-XIX ст.⁴⁶ Їм належать велика заслуга у справі збереження української православної традиції, у становленні громадянського суспільства, його етнонаціональної консолідації, у підвищенні рівня освіти та культури. Об'єднуючи освічених міщан та шляхтичів, братства розуміли необхідність розвитку української науки й літератури і залучали до своїх установ діячів культури з різних частин України.

Братствам належать великі заслуги в справі підвищення рівня шкільної освіти на Україні. Найхарактернішою особливістю братської школи був її демократичний, всестановий характер. Мета шкіл – давати таку освіту, яка б ґрунтувалася на власних культ. традиціях і водночас не відрізнялася від польських і західно-європейських шкіл.⁴⁷ Братчики підкреслювали, що школа заснована «для научення дітем вшелякого стану», «убогих за простибог (безплатно), а багатих за ровним датом». Плата за навчання була

⁴⁶ Ісаєвич Я.Д. Братства. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 369.

⁴⁷ Дзюба О. М. Братські школи. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 370-371.

порівняно незначна і спершу вносилися батьками учнів лише «с преможення свого», тобто по можливості.⁴⁸

Братська школа не зводилася до початкової, а включала й студії вищого рівня. Початкову освіту в ній здобували «міські сини», навчання яких оплачувалось батьками і вбогі діти («нищі», «павпри», «мендики»), звільнені від плати за навчання. Більшість «павпрів», в тому числі «співачки» дитячого хору, мешкали в бурсі при школі. Тут жили і вбогі «вирости» - підлітки та юнаки, які не лише допомагали дякам-учителям «в послухі церковній», а й виконували різні доручення братства: копіювали й перекладали документи, ходили з листами та «ціхою», носили книги та шрифти з друкарні на склад. Крім «хлопців», що здобували початкову освіту, при братстві були й учні вищого ступеня, яких називали спудеями або студентами. Вони не тільки вчилися, а й були одночасно і вчителями-репетиторами («педагогами») «школярів-хлопців».⁴⁹ Освітній рівень студентів був настільки високий, що деяких з них запрошували на вчителів слов'янської, грецької та латинської мов до інших міст, призначали братськими проповідниками.

Навчальний план гімназії, розроблений протестантськими школами був прийнятий пізніше і єзуїтськими колегіями, і колегією Києво-Могилянською. За ним гімназійні студії склалися з трьох класів граматики (інфіма, медіа, супрема або синтактика) та з класів поетики і риторики. Ці науки вивчались також протягом перших років навчання в деяких вищих школах, які об'єднували переважно два ступені навчання – середній (гімназія, колегія) та вищий (академія, університет). Лише деякі, розвинені гімназії мали філософські та богословські студії і тому, підвищивши рівень цих студій, вони могли перерости в академії (вищі школи).⁵⁰

Крім шкіл вищого типу (Київська, Львівська, Луцька, Вінницька та деякі інші) протягом XVII – XVIII ст. по всій Україні стали з'являтися початкові школи, що утримувались самими трудящими: на західноукраїнських землях –

⁴⁸ Архив Юго-западной России. Київ: Типографія Федорова, 1904. Т. 11. Ч. 1. С. 69.

⁴⁹ Там само. С. 414.

⁵⁰ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1966. С. 145

братствами. В деяких статутах братств прямо вказувалося, що братство завідує школою, або що частина коштів повинна витратитися на утримання вчителя, доручалось старшим братчикам «старатися о школі». Так, одним з головних джерел вже унійної церкви та братства Воскресіння Христового в Острозі є статут від 4 липня 1760 р.⁵¹ Ухвалив статут владика Сильвестр (Любенецький-Рудницький). Ствердження та масове поширення статутів, укладених канцелярією Максиміліана (Рилла) для братств Ковельського деканату Холмської єпархії, стало прикладом для канцелярії луцько-острозького владика⁵². Структура та зміст артикулів статутів братств обох єпархій є практично однаковими, так само, як і переважання в діяльності братств релігійної функції. у XVIII ст. статут був головним правовим документом, який узаконював інституційне оформлення церковних братств у рамках внутрішньо-парафіяльної організації мирян Луцької єпархії. Він забезпечував найбільш оптимальний механізм дієвості братства як особливої відкритої для різних станів інституції в межах усього парафіяльного середовища з характерними для братств того часу релігійною та фінансово-господарською видами діяльності.

Статут острозького братства має усталену актову структуру: вступний протокол, основний текст і кінцевий протокол. Текст вступного протоколу розпочинається передмовою, яка містила думки єпископа стосовно потреби та змісту організації мирян у церковному братстві.

Після передмови в статуті острозького братства записано 12 артикулів, які носили не тільки церковний характер (киторство, благодійність, катехизація братчиків та парафіяльного середовища, взаємини з парохом та ін.), але й світський, який полягав в організації внутрішнього устрою братства (обов'язки та права старших братчиків, порядок їхньої елекції, процедура проведення братського суду та ін.) та різноманітних фінансово-господар-

⁵¹ Лазорак Б.О. Друкований статут братства Воскресіння Христового в Острозі (1760). Острозька давнина. Науковий збірник. Ред. кол. Ігор Пасічник (гол.Ред.), Острог, 2013 – Вип. 2 – С. 190

⁵² Трипольський Н. Н. Девятисотлетие православия на Волыни. 992-1892. Житомир: Типолит. Е. П. Льва, 1892, Ч. 1 - с. 213

ських видів діяльності.⁵³

Природно, що найкваліфікованіші вчителі зосереджувались у містах. На полях книг, що ними користувалися у міських школах, можна зустріти різні нотатки не лише українською та церковнослов'янською, а й латинською мовами. Очевидно, не тільки деякі вчителі, а й найздібніші учні знали латинську мову.

Так, наприклад, в одній з книг магістрату м. Дубна за період з 1700-1702рр. було виявлено скаргу до суду дубенської магдебургії дяка Григорія, який був представлений до міських дітей до школи для навчання на бакаляра Яцентія, який його побив. У книзі того ж магістрату за 1702 р. згадувалось, що дяк Іллінський, який «у школі Іллі вчить дітей міських». ⁵⁴ Тобто з цього ми можемо визначити, що у XVIII ст. в місті Дубно існувала та працювала міська братська школа, яка навчала дітей та характеризувалася високим рівнем навчання.

Також, інколи з судових справ більш або менш повно можна відтворити весь життєвий шлях окремих учителів і школярів, дізнатися про умови діяльності тих знаменитих «мандрованих» дяків і спудеїв. Так, у м. Дубно у 1719 р. судили за крадіжку Семена Прилуського, сина шляхтича з-під Константинова. Він спершу був слугою у війську, пізніше перебував при школі в м. Рівному, «умовившись з паном Мусаковським, для навчання дітей поїхав під Корець, а через чверть року повернувся до Ровенської школи, врешті поселився в Дубні при школі Миколи, де, очевидного, допомагав бакалярові.»⁵⁵ З цього, ми можемо виділити велику кількість інформацію. Так, ми дізнаємося про існування шкіл в Рівному, Корці та Дубні. Також вже вищезгаданий життєвий шлях людини та її діяльність.

Крім того, наведемо приклад справи проти школярів («дячків»), яку дослідив Я. Ісаєвич. Справа розглядалася в м. Заславі у 1749 р. І стосувалася

⁵³ Лазорак Б.О. Друкований статут братства Воскресіння Христового в Острозі (1760). Острозька давнина. Науковий збірник. Ред. кол. Ігор Пасічник (гол.Ред.), Острог, 2013 – Вип. 2 – С. 199

⁵⁴ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1972. С. 89

⁵⁵ Там само. С. 89.

Дем'яна Волковинського. Так, він, небажаючи одружуватись, втік до Києва, побував у Ніжині, Полонному. Певний час він: «сидів у Заславі в школі, де його дяк тримав для роблення яселиць». Також з цієї справи випливає, що разом з ним мешкало «досить школярів», серед них – Грицького Левковський, який ходив у Межиріччя й Острозі «до шкіл синтакими», навчався у школі в Западниціях і зимував у Заславській школі.⁵⁶

Як вже зрозуміло, діяльність братств сприяла значному збільшенню мережі початкових сільських та міських шкіл. Вихованці братських шкіл великих міст, Київської академії та колегій нерідко ставали вчителями цих шкіл. Наскільки можна судити діяльність православних братств дала певний поштовх для повсякденного виникнення шкіл, що утримувалися самим населенням – братствами, а там, де не було братств – громадами.

Велика кількість створених з ініціативи братств в повному розумінні масових народних шкіл сприяла збільшенню попиту на навчальну літературу. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. видання букварів досягли величезних, як на той час, тиражів. Якщо Львівський буквар 1662 р. мав тираж 600 примірників, а буквар 1692 р. – 1987 примірників, то букварі 1698-1722 рр. мали вже тиражі 5900-7000 примірників. Лише за 22 роки (з 1689 до 1720 рр.) було видано 24900 примірників букварів, тобто приблизно стільки ж, скільки становив загальний тираж усіх інших видань за ці роки. До того ж торгівля букварями йшла жвавіше ніж іншими книгами.⁵⁷

Навчання в братських школах починалося з «літер і складів» на підставі букваря, часопису і псалтиря. Учні поділялися на три групи:

- «одні, которії ся будуть учити слов познати і складати».
- «другії, которії ся будуть учити читати і на пам'ять многих річей ся учити».
- «третії будуть ся учити, читаючи викладати, розсуджати і розуміти».

⁵⁶ Там само. С. 90.

⁵⁷ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1966. С. 173.

Таким чином, перша група вчилась грамоти, друга і третя переходили до вищих наук. Крім того, паралельно вивчалась грецька і слов'янська граматики. Для закріплення знань з мов вимагалось, «аби діти єдин другого питал по грецьку, аби єму отповідал по словенську, і тиж питаються по словенську, аби їм отповідано по простой мові».⁵⁸

На всіх рівнях навчання передбачалося вивчення теоретичних основ наук (спершу граматики, потім поетики, риторики, діалектики), а далі вже – студіювання літературних зразків, насамперед античних. За цією, властивою всім гуманістичним школам схемою і проводилося навчання на Україні. При вивченні риторики ознайомлювалися не тільки за класичними зразками (Ісократ, Демокріт, Ціцерон), а й з ораторською та повчальною творчістю українських авторів (Кирило Транквіліон Ставровецький, Йоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Лазар Баранович). Їх твори, як і підручники були в бібліотеках більшості братств.⁵⁹

Щодо філософії, то з її основами знайомились як за творами Арістотеля та його послідовників і коментаторів, так і за рукописними курсами філософії, логіки, діалектики. Деякі з цих курсів навіть належали українським викладачам філософії. В цих курсах, як видно з співставлення з аналогічними київськими курсами, були елементи матеріалістичного сенсуалізму.

Крім того, як в усіх братських школах тоді мали викладатися курсу богословії, проте, очевидно, її навчання не йшло далі катехізису і заучування церковних відправ. До курсу богословії також могли застосовуватися відомості з природознавства та астрономії. Вони також могли бути споріднені і з курсами філософії. Наприклад, елементи астрономії викладались у зв'язку з вивчення календарного числення. Для цього потрібна була і арифметика, в тому числі й «друблі» (дроби). Окрім чотирьох арифметичних дій розв'язувались також прості текстові задачі.

⁵⁸ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. Київ: Наук. думка, 196. С. 159.

⁵⁹ Дзюба О. М. Братські школи. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 370-371.

Також, є підстави вважати, що викладалося і образотворче мистецтво. До того ж на високому рівні в Луцькій та Львівській братських школах було навчання «музики» (хоровий спів). В інструкціях братських шкіл кінця XVII ст. вчителям було доручено стежити за тим, щоб у хорі учнів було чотири голоси: «басист», «альтист», «тенорист» і «дисканатисти». Незаможних учнів хористів братства брали на своє утримання і справляло їм «барви» (одяг), шапки, чоботи. Хористи та інші учні навчалися багатоголосного (партесного) співу, знайомилися з теоретичними основами музики.⁶⁰

Використовуючи набуті в школі знання поезії та співів убогі учні, щоб дістати «ялмужну», ходили під вікна міщан та передміщан, декламуючи вірші. Це звичай швидко поширився по всій Україні, аж до Лівобережжя і Закарпаття, сприяючи виникненню окремого жанру «школярського» вірша та піні. Школярі також брали участь у процесіях по місту, що їх братство проводило всупереч заборонам з боку католицької верхівки.⁶¹ І з цими всіма явищами, характерним для братських шкіл був і учнівський театр, який розвивався у великих містах (Луцьку, Львові, Києві та ін.).

У школах практикувалися різні методи викладання навчання. Так поширеними були: пояснення, бесіда, самостійна робота, диспут та взаємне навчання. Також для закріплення матеріалу практикувалося повторення.⁶²

Існувала і система чергових учнів. В школах часто можна було замітити батьків, які допомагали викладачам у догляді за поведінкою дітей. Навіть підписувався договір між ректором школи та батьками, в якому зазначалися обов'язки навчального закладу та батьків. При братських школах також існували «братства младенческие». Основною їхньою метою було моральне виховання юнацтва. Варто згадати, що всі учні братської школи входили до молодіжних братств.

⁶⁰ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. Київ: Наук. Думка, 1966, С. 162

⁶¹ Архив Юго-западной России. Київ: Типографія Федорова, 1904. Т. 11. Ч. 1. С. 546

⁶² Дзюба О. М. Братські школи. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 370-371.

Братства займають важливе місце розвитку народньої освіти на Україні та сприяли поширенню переважно на правобережних землях шкіл, що утримувалися не церквою чи феодалами, а широкими колами трудового населення міст і шкіл. Школи братств стали також безпосереднім попередником Київської академії. Демократичні традиції братських шкіл мали значний вплив на формування передової педагогічної думки в сучасній Україні. І спираючись на піднесення культурного рівня суспільства, братства та школи при них внесли значний внесок в справу визвольної боротьби проти соціального та національного гноблення.

Братські школи були тісно пов'язані з церквою які корегували їх діяльність. Крім діяльності братств до відкриття шкіл також мали значення і ченці католицького чину піярів. Так, на Волині були відкрита школа в Межиріччі, недалеко від Острога, Дубровицях. Так, з джерел відомо, що в 1803 р. школа в Дубровицях налічувала 150 учні, 120 яких були з шляхетський сімей. Піярські школи вели гарну просвітню діяльність та успішно конкурували навіть з єзуїтами⁶³. У 1740 р. знаменитий піярист Станіслав Конарський провів реформу шкіл. Також існували школи й інших католицьких ченців, наприклад кармелітів.

У другій половині XVII ст. на Правобережжі активувалася діяльність чернечого чину василіан і їхніх шкіл. Це були навчальні заклади, засновниками і керівниками яких були василіани. Самі ж «Василіани», також їх називають «базиліяни» - це члени черничого чину св. Василя Великого, провідного черничого ордену Української греко-католицької церкви. Особливо їхня діяльність помітна у XVIII ст., коли після перших заборон у 1720 р. друкувати богослужбові книги українською мовою василіани продовжували публікувати книги за київською церковною традицією. Осередком їхнього видавництва були такі міста, як Почаїв, Супрасль та Унів. Тільки Почаївська друкарня протягом 1733-1800 рр. видала понад 100 богослужбових книг та проповідей. В середині XVIII ст. на території Речі

⁶³ Hoffiman J Księga wizyt generalnych oo. Piarow w Dabrowicy z lat 1782-1804 / Rocznik wplynski. Rowne, 1934. T. 3. 5 S. 287

Посполитої діяло 148 василіанських монастирів, 122 з яких були на українських землях. Кожний василіанський монастир утримував в своїх стінах дитячий шпиталь для сиріт, шпиталь та аптеку. Велика увага ченців приділялася просвітницькій діяльності, яка спочатку переважувалась вузькорелійною спрямованістю, але вже з 70-х рр. навчання набуває все більше світського характеру.⁶⁴ Крім того, простежували випадки, коли в єзуїтських навчальних закладах викладали і василіани. Зокремо це стосувалося викладання слов'янської мови східного обряду.

У травні 1774 р. василіани подали Освітній комісії проект, який передбачав передачу їм 15 єзуїтських шкіл, разом з фондушем у Київському та Брацлавському воєводствах. Проте цей проект не отримав повного схвалення членів Комісії і василіани змогли розпочати навчання лише в трьох найбільших школах: у Барі, Острозі та Овручі. Згодом до василіан перейшли школи в Бересті, Брацлаві, Вільні, Вінниці, Володимирі, Гродному, Дубні, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Каневі, Кременці, Любарі, Умані, Шаргороді та інших містах.⁶⁵

Школи не зберігали за собою оригінальних рис і були тінню єзуїтських шкіл. Наприкінці XVIII ст. діяли василіанські шестикласні школи: Гуманська, Любарська, Барська, Канівська, Овруцька, Острозька, Володимирська та Шаргородська. Учні василіанських шкіл виховувалися у польському національному дусі. Також їхню діяльність зустрічали похвалою на багатьох сеймиках. У цих школах відносно спостерігалася досить значна кількість учнів.⁶⁶ Як відомо василіанські школи брали собі як зразок єзуїтські. Вже після розпаду єзуїтського ордену вони передали василіанам їх школи. Це були школи в Овручі, Кременці, Кам'янці-Подільському, Житомирі тощо. Від єзуїтів до василіан перейшла і знаменита Острозька школа.⁶⁷

⁶⁴ Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. С. 663.

⁶⁵ Саламаха М. П. Освітня діяльність чину св. Василя Великого на Правобережній Україні кінця XVIII-першої третини XIX ст. *Наукові записки [Національного університету Острозька Академія]*. 2011. Вип. 4. С.174.

⁶⁶ Там само. С.175

⁶⁷ Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: Артєк, 2005. С.247.

Головним осередком василіанського ордену на Правобережній Україні став Свято-Богородицький монастир св. Василя в м. Умані, заснований за сприянням Ф. Потоцького у 1765 році, при якому у наступному році було і засновано школу.

Завдяки своїм школам василіани зайняли міцні позиції у суспільстві. Популярність цих шкіл на українських землях пояснювалася тим, що місцева людність виявляла більшу довіру до монастирських шкіл, аніж до світських, а також тим, що значну частку учнів складали сини греко-католицьких священиків, а самі школи мали добре підготовлені педагогічні кадри.

Яскравим прикладом може слугувати Любарська школа. Бере вона свій початок від 1773 р. У каталогах 1776-1777 рр. Любарського монастиря було вказано професорів германських мов, педагогіки, арифметики, мистецтва, риторики, поетики, синтаксису та граматики.⁶⁸ За документами відомо, що при монастирі в лісі була була дерев'яна вознесенська церква. При ній також була п'ятикласова публічна школа. Викладали в ній християнську науку, граматику, арифметику, моральну науку, натуральну історію, географію, красномовство, латину (вивчали найбільше праці Цицерона, Корнелія Непота, Плінія), поезію, геометрію (в тому числі і практичну), алгебру, логіку, історію мистецтв, лекції з французької, російської та німецької мов. Мала 5 професорів та близько 200 учнів на утриманні батьків.⁶⁹ Тому у каталогах періоду 1776-1778 рр. подано перелік учнів із зазначенням їхніх батьків. З часом школа здобула статус колегіуму. У 1784 р. стала шестикласною та нараховувала 450 учнів.⁷⁰ Поряд із переліченими предметами діти вивчали правила етикету (моральне право), міжнародну політику, фізику та музику. Школа мала добре обладнані кабінети, хімічну лабораторію, ботанічний сад для занять з природознавства.

⁶⁸ Ваврик М. О. Нарис розвитку і стану Василянського Чину XVII-XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим: 1979. С. 164.

⁶⁹ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов: 1701-1839. Санкт-Петербург: 1907, Т. 2 С. 616

⁷⁰ Łukaszewicz J. Monaster bazyliński w Lubarze / Szkoły wyznawców obrządku wschodniego. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. – Poznań, 1851. – Т. 4. – S. 266

Також, Любарська школа була відомою своєю бібліотекою, фонд якої нараховував більше 17 тис. книг різними мовами (руською, латинського, церковнослов'янською, французькою, німецькою, італійською та польською). В переважній більшості фонд бібліотеки базувався на основі книжкових зібрань колишнього єзуїтського колегіуму. Серед фондів бібліотеки, зокрема, була Біблія, що дісталась у спадщину від єзуїтської Острозької колегії. Вона була видана в Парижі 7-ма мовами: єврейською, грецькою, латинською, французькою, німецькою, слов'янською і польською.

Зі документів також маємо відомості, що із Любарського василіанського монастиря у Волинській Губернії, Новгородо-Волинського уїзду 6 січня 1798 р. за підписом ректора школи Бенедикта Ричарцького, віце-ректора Павлина Калінського і професора фізики Симеона Білінкевича монастир заснований князями Любомирськими, років 15 тому назад, за власні кошти, за два роки побудував кам'яний двохповерховий дерев'яну церкву святого мученика Георгія. До Любарського монастиря у 1796 році також приєднався Колодженський монастир, який розташовувався в двох милях від Любара.⁷¹

Наявні згадки про василіанський орден в Острозі. Спочатку після ліквідації єзуїтів, монастир залишався без нагляду протягом 1773-1777 рр. І вже пізніше у 1777 р. освітня комісія залишила приміщення єзуїтського колегіуму разом з усіма науковими спільнотами священникам-василіанам, за умови, що в школах зберігатимуться під факультети та проходитиме навчання. У 1782 році у закладі навчалось 245 учнів.⁷² З джерел також відомо, що на жалування вчителям кожний рік йшло по 4400 і на відновлення погорівшого монастиря дві тисячі польських «золотыхЪ».⁷³

⁷¹ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитовв: 1701-1839. Санкт-Петербург: 1907, Т. 2 С. 616

⁷² Łukaszewicz J. Monaster bazyliński w Ostrogu / Szkoły wyznawców obrządku wschodniego. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. – Poznań, 1851. – Т. 4. – С. 266

⁷³ Орнатский Амвросий. Острожский Преображенский Волинской епархии первоклассный мужеский монастырь. История российской иерархии. – Москва, 1813. – Т. 5. – С. 384

Цілком натурально, що, організувавши на взірць єзуїтського ордену свій зовнішній і внутрішній побут, василіани засвоїли й шкільно-педагогічну систему єзуїтів. Українські василіани не повинні були ігнорувати культурні потреби своїх народів і мали вважати на національні їх запити. Через те, наприклад, вони повинні були запровадити до навчальної програми своїх шкіл викладання «руської» мови. Це вже чимало відрізняло василіанські школи від шкіл єзуїтських. Взагалі василіанські школи дуже близько підходили до типу єзуїтських шкіл: як ті, так і ті, одні швидше, інші повільніше йшли назустріч інтересам, потребам, симпатіям та звичкам білорусько-українського шляхетства, що полонізувалося.

Джерела зберегли нам відомості про деякі сторони в побуті світських василіанських шкіл. Дисципліну в них підтримувано за допомогою кар на тілі. За це промовляє практикований по деяких василіанських школах (напр., у володимиро-волинській) звичай врочисто йти до лісу «ad virgatum» — щоб заготовлювати різки. Звичай цей існував по закордонних (надто по німецьких) школах, звідти він, очевидячки, перейшов до Польщі й був прийнятий у єзуїтських, а далі у василіанських школах. Певного дня, рано-вранці величезна юрба місцевої міської знати, приїжджих шляхтичів та шляхтянок та різного цікавого люду сходилася до шкільного будинку. За якийсь час звідти виходили на чолі з ректором та професорами студенти, озброєні сокирами й, співаючи спеціальної латинської пісні, безладними лавами йшли до найближчого лісу. У Володимирі-Волинському школярі ходили „ad virgatum" звичайно на берег річки Луга, де у великій кількості росла гнучка й струнка лоза. Студенти дружньо бралися до роботи, дарма що цю лозу заготовлювано для їх-таки власних спин. Надвечір вони, навантажені таким своєрідним знаряддям освіти, знову поверталися до своєї колегії, співаючи ті самі пісні¹.

Зрозуміло, що звичаї „студентів" василіанських шкіл, підгонювані до шкільних чеснот зовнішніми засобами, за допомогою різки, стояли не високо. Мало не зйвісди з учнів був найнеспокійніший елемент у місті. Особливо визначалася своїм бешкетництвом найбільш бідніша частина шкільної молоді,

приневолена, щоб прохарчуватися, жебракувати, «під вікнами співаючи». Траплялося, що школярів жорстоко били міщани, яким терпець уривався.

Чернечі василіянські школи були двох типів:

- 1) підготовчі
- 2) спеціальні, підвищеного типу.

У підготовчих школах молодих людей, що готувалися до новіціату, навчали елементів грамоти, зокрема вони повинні були ґрунтовно вивчити латинську мову. По школах підвищеного типу вивчали такі дисципліни: риторику, філософію та богословіє. Переважну увагу приділювано курсам морального богословія. Був один час проект організувати студії „теології моральної" в усіх великих монастирях ордену. Обираючи курси, радилося звертати увагу на природній нахил вихованця-ченця.

Зокрема, на території Білорусі та України ми знаємо такі чернечі студії:

- 1) виленську школу (богословську), 2) полоцьку (богословсько-філософську), 3) жиривицьку (філософсько-богословську), 4) сутківську (ошмянського повіту, богословську), 5) битенську (риторичну та богословську), 6) аннопільську (риторичну), 7) тороканську (граматичну), 8) вербилівську (риторичну та богословську), 9) супрасльську, 10) даревську, новогрудського повіту (богословську), 11) ляденську (богословську), 12) менську, при Духовому монастирі (богословську), 13) борунську ошмянського повіту (богословську), 14) білостоцьку (риторичну), 15) львівську, при Георгіївському монастирі (богословську), 16) почаївську (богословську), 17) кам'янець-подільську (риторичну та богословську), 18) тербовельську (богословську), 19) сатанівську (богословську), 20) лаврівську (богословську), 21) любарську (богословсько-філософську), 22) луцьку (філософську), 23) замостську (філософську), 24) збараську, у Галичині (філософську, 25) гощанську (риторичну), 26) загаєцьку, на Волині (риторичну), 27) уніївську, у Галичині (риторичну), 28) овручську (математичну).⁷⁴

⁷⁴ Савич О. А. Нариси з історії культурних рухів на Україні Та Білорусі в XVI-XVIII ст. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1929, С. 249

Хоча й спочатку василіанські школи перейняли основні принципи єзуїтського ордену вони, безперечно, вони вийшли на світовий рівень освіти та культури на Правобержних землях у XVIII ст.

З 1773-1774 рр. школи Правобережної України підлягали варшавській Комісії національної освіти (Комісія едукації народової). Значну увагу комісія приділяла середнім (окружним й підокружним) школам. Їх стан відбивають звіти призначених Комісією візитаторів про відвідання шкіл Волині, Холмщини, поділля, правобережної частини Київщини. Крім того, були опубліковані виписки з джерел парафіяльних шкіл. Програма деяких з них виходила за межі початкової освіти. Так, школа у волинському місті Турійську в 1787 р. нараховувала 60 учнів у трьох класах: перший клас – елементарної граматики, другий – арифметики й каліграфії, третій – вищої граматики, геометрії алгебри. Також викладалась етика, гра на музичних інструментах (скрипці).⁷⁵

Едукаційна комісія – державно-освітня інституція, яка була утворена з ініціативи короля Станіслава Августа Понятовського і затверджена сеймом 15 жовтня 1773. Як відомо є першим аналогом міністерства освіти в Європі.⁷⁶

На комісію народної освіти покладалося реформування системи освіти так як у 1773 р. розпався орден єзуїтів, то в руках едукаційної комісії зосереджувалось управління шкільної освіти у Речі Посполитій. Так, як і василіанський орден, едукаційна комісія перебрала у свої розпорядження єзуїтські маєтності для використання їх в освітніх цілях.

До членів едукаційної комісії входили члени церков та політичні діячі. Комісія розробила проект, за яким передбачалося:

- секуляризація освіти та школи;
- оновлення навчальних програм за основи викладання природничих наук (математики, хімії, фізики, права та економіки);

⁷⁵ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1972. С. 77.

⁷⁶ Дзюба О. М. Едукаційна комісія. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е-Й Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 15-16.

- проведення навчання польською мовою та паралельне вивчення європейських мов (французької та німецької);
- впровадження обов'язкового фізичного виховання.⁷⁷

Перевага в програмі едукативної комісії наділялась вихованню свідомих громадян у дусі християнської моралі та патріотизму. Згідно з пропозицією комісії вся територія Речі Посполитої поділялась на 10 навчальних округів, з яких два знаходились на території Правобережної України (Волинська та Вінницька). Освіта поділялась на 3 рівні:

- найвищий займали два головних навчальних заклади на території Речі Посполитої (Краківський університет та Віленська академія), які також були реформовані. На цей рівень також покладалася підготовка викладачів для середніх шкіл (вчительські семінарії);
- другий рівень займали середні школи: шестикласні окружні, які були розраховані на учнів всього округу та трикласні підокружні. Так на українських землях було утворено дві окружні школи (Вінницька, Кременецька) та одинадцять підокружних шкіл. Проте перший та другий рівень освіти був розрахований лише на шляхетську молодь;
- третім типом були парафіяльні школи, які також поділялися на великі та малі. Проте лише великі давали учням достатню підготовку для продовження навчання в середніх школах.⁷⁸

У кожній окрузі була одна вища школа (*szkola wydzialowa*) та інша кількість підокругових шкіл (*szkoly podwydzialowe*). Стосунок між головними школами та округовими й підокруговими полягав у тому, що перші готували контингент навчителів до других. Далі головні школи виряджали візитаторів для ревізії підвідомчих їм шкіл. Усі школи повинні були надсилати свої звідомлення до головних шкіл. Ректор головної школи мав право суду над усіма особами навчального стану. Деякі публічні (світські) василіанські школи в Білорусі та Литві були піднесені на ступінь округових шкіл; інші поробилися

⁷⁷ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1972. С. 79-80.

⁷⁸ Дзюба О. М. Едукативна комісія. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е-Й Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 15-16.

підокруговими. Округові школи, згідно з статутом Едукаційної комісії, склалися з 6 класів, де був семирічний курс навчання, де 5 клас вивчався 2 роки. В усіх шістьох класах викладало 6 професорів. У першій (молодшій) класі усі дисципліни викладав один професор. Навчальна програма першої класи складалася з латинської та польської граматики, арифметики, науки про мораль, загальних по географії та природознавства. За статутом Едукаційної комісії, у першому класі письмових управ не було. Учні вправлялися в плавкому й виразному читанні, у граматичному розборі й розв'язуванні арифметичних завдач. У другій класі викладувано ті самі дисципліни, що і в першій, тільки за ширшою програмою. В інших чотирьох класах викладувано такі науки: красномовство, математику, фізику та науку про мораль. Викладали в цих класах чотири професори, що лекції їхні чергувалися. Професор красномовства в 3 та 4 класах викладав латинську та польську граматику й перекладав з учнями з латинської мови на польську уривки з Корнелія Непота, листи Цицерона й Плінія. У п'ятому класі перекладувано уривки з Горация, Ювенала й Цицеронові промови. У 6 класу учням подавано відомості з теорії риторики й піітики. Як зразки перекладувано вибрані Цицеронові промови, уривки з Лівія, Саллюстія, Тацита, Курція, Горацієві епістоли «De arte poetica». Окрім того, учні повинні були привчатися правильно подавати на письмі свої думки. Через те вони писали листи, оповідання, описи, тощо.

Математику викладали за таким планом. У 3 класі учні повторювали арифметику й обізнавалися з початками геометрії. У 4 класі закінчували геометрію й починали алгебру. У 5 класі учні закінчували алгебру. При цьому, у кожному класі перше, ніж далі вивчати нову дисципліну, попереду повторювали. У 6 класі вивчали логіку.⁷⁹

Щоб уникнути механізму в навчанні й наблизити шкільну науку до життя, учнів привчали користуватися здобутими у школі відомостями на практиці. Тим то, наприклад, професор геометрії повинен був водити своїх учнів улітку на поле, знайомити їх з уживанням землемірного приладдя й

⁷⁹ Дзюба О. М. Василінаські та піярські школи. *Історія української культури*. Київ, Наукова думка, 2003. Т.3. С. 450-452

примушувати їх, щоб вони креслили плани. Так само й кожне логічне твердження професор повинен був прикладати до практичного життя. При добре впорядкованих школах існували колекції математичного приладдя, а шкільні візитатори стежили, між іншим, і за тим, щоб по школах були ці прилади. Програма фізики полягала була ось у чому. У 3 класі викладали початки садівництва, у 4 елементи хліборобства й подавано загальні поняття з фізики. У 5 класі протягом першого шкільного року попереду повторювано загальні початки з фізики, а далі вивчали першу частину цієї науки й початки мінералогії. У другому шкільному році повторювано вивчене попереднього року з першої частини й виучувано другу частину фізики й початки ботаніки та гігієни. У 6 класі виучувано коротку теорію мистецтв та ремесл. В усіх класах, викладаючи ці науки, професор повинен був читати з учнями хрестоматію, складену з класичних уривків з різних відділів природознавства й технології. Для досвідного виучуваная фізики існували при школах фізичні кабінети. І ми знаємо, що візитатори звертали на фізичні кабінети серйозну увагу. Викладаючи науку про мораль, василіяни деякою мірою розбігалися з програмою, що її встановила була Едукаційна комісія.

Щоб краще поставити навчально-виховну справу по школах Польсько-Литовської держави, Едукаційна комісія заходилася виробляти один спільний для всіх шкіл статут. За участю найкращих тогочасних педагогічних сил (Колонтая та Пірамовича) у 1781 р. було складено проект цього статуту й розіслано по всіх школах, щоб уточнити в педагогів наскільки він є придатним. Далі, коли зібрано відзови про його, відповідно до них, у травні 1783 року вироблено, затверджено й запроваджено в життя новий шкільний статут.

Едукаційна комісія намовляла василіан відкривати й нові школи для світської молоді. Отож, приміром, не без впливу Едукаційної комісії засновано школи в Березвечі (р. 1773) у Каневі (близько 1783 р.) та ін. Як підлеглі Едукаційній комісії, василіанські школи, природньо, повинні були організувати своє життя за статутом що його виробила ця комісія для шкіл у Польсько-Литовській державі. Усі василіанські світські школи перетворено

на трикласові, чотирикласові, п'ятикласові або шостикласові. Відповідно до цього у них вивчали й навчальну програму. Наприкінці XVIII століття шестикласових шкіл було вже аж 14, а саме: 1) Барська, 2) Любарська, 3) Гуманська 4) Канівська, 5) Острозька, 6) Овручська, 7) Шаргородська, 8) Володимирська, 9) Полоцька, 10) Витебська, 11) Пустинська, 12) Жировицька, 13) Березвечська 14) Борунська.⁸⁰

Відколи Едукаційна комісія запровадила в житті шкіл Польсько-Литовської держави реформу, у напрямкові цих шкіл помічається одна характерна особливість — це намагання зробити освіту й виховання в Польщі та Литві польськими, суто національними.

Василіяни цією стороною правдиво засвоїли ідеали Едукаційної комісії, і в останній чверті XVIII віку молодь по василіянських школах виховується у палкій відданості Польщі. Таку патріотичну діяльність василіянського ордена оцінено дуже швидко. Ми вже згадували, що Едукаційна комісія віддає в розпорядження ордена скількись поєзуїтських монастирів і шкільних будинків, де василіяни влаштовують свої школи для околичної молоді.

У 1775 р. було організовано Товариство для підготовки підручників, яке мало забезпечувати навчальні програми відповідними підручниками та розробкою новітніх методик. Діяльністю товариства керував польський політичний та громадський діяч Г. Коллонтай. Так, за весь час, товариство видало 27 підручників з історії, фізики, математики, права та етики. У 1778 р. було видано першу граматику польської мови.

Так, з приходом едукаційної комісії, Річ Посполита однією з перших під впливом ідей Просвітництва розпочала реформу освіти, яка мала відповідати усім потребам тогочасного суспільного розвитку. Проти ж реформи виступали частина консервативно налаштовано магнатів, шляхти та духовенства. Проте уже з поділами Речі Посполитої у 1793 та 1795 рр. не дали змогу завершити цю реформу. Її основні засади ще можна було простежити

⁸⁰ Дзюба О. М. Едукаційна комісія. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е-Й Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, Наукова думка, 2003. С. 15-16.

потім. На українських землях, що відійшли до Російської імперії реформа продовжувала діяти, що стало результатом формування Кременецького ліцею, на основі якого пізніше був створений Київський університет (нині КНУ).⁸¹

Отож, найбільш поширеними залишалася діяльність єзуїтів. Єзуїтський орден заснував велику кількість католицьких шкіл з високим рівнем освіти. Шкільна модель, яка була розроблена орденем була досить вдалою, що дозволило ордену швидкими темпами поширюватись на території Речі Посполитої. Школи давали хорошу освіту зі знаннями іноземних мов. Це цінувалося у суспільстві і населення надавало перевагу першочергово єзуїтським школам, коли відправляли дітей до навчання. Але так сталося, що із розпадом Речі Посполитої і ліквідувався колись великий єзуїтський орден

Але потім їх діяльність перехопили вищезгадані василіани. Василіани досягли значних здобутків в організації навчальних закладів різних типів та виховній роботі. Ще у XVIII ст. вони відкрили духовні семінарії в Житомирі, Радомишлі, Луцьку, Кам'янці-Подільському. Василіани організували також навчальні заклади світського характеру. Парафіяльні школи часто потерпали від нестачі коштів, натомість шестикласні школи були добре організовані, забезпечували достатньо високий рівень освіти з різних соціальних верств. У них вчилися католики, православні, уніати, а також юдеї. Хоча й спочатку василіанські школи перейняли основні принципи єзуїтського ордену вони, безперечно, вони вийшли на світовий рівень освіти та культури на Правобержних землях у XVIII ст.

Едукаційна комісія, під впливом іде Просвітництва розпочала реформу освіти, започаткувала нову національну польську школу, яке перебувала перед першочерговим упорядкуванням держави і стала першим зразком міністерства освіти в Європі. Проте втрата державності, внаслідок розподілу Речі Посполитою не дала завершити реформу.

⁸¹ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1972. С. 79-80.

Діяльність братств на Правобережній Україні у контексті освіти та культури попри всі автономні та політичні негаразди розвивалися при Речі Посполитій. Деякі братства більше, деякі мене. Звичайно при гегемонії єзуїтів було важко творити свою діяльність, проте вже згасаючі братства на Правобережних землях у XVIII ст. все-таки намагалися проявляти активність у культурно-освітній сфері. Попри своє складне становище вони внесли свій вклад у розвиток освіти та культури на Волині та Правобережних землях у XVIII ст. Тому зі впевненістю можна сказати, що освітні процеси на території Волині у XVIII ст. активно діяли та розвивались.

РОЗДІЛ 3. Розвиток культури у Волинському воєводстві у XVIII ст.

Діяльність освітніх закладів на території Правобережної України закладала і розвивала засади культурного життя краю. Це йде, як від засад самобутньої правової культури населення та ідей самосвідомості так і розвитку самої культури (література, мистецтво, наука і т. д.). Також, як і в першому розділі, ми більше зачіпали ідеї розвитку самобутньої культури населення, шляхом національно-визвольних змагань така і в другому розвитку самої науки (книгодрукування, літератури) та навчальних закладів. Тобто, зрозуміло всі ці теми є спорідненими.

Почнемо з архітектури, яка посідала особливе місце в мистецькому процесі другої половини XVII-XVIII ст. Внаслідок своєї всебічної природи вона, мабуть, найповніше й найглибше відобразила особливості мистецької традиції, а численні пам'ятки роблять їх достатньо чисельними з відстані часу. Архітектурна думка на українських землях еволюціонувала в руслі власної традиції, активно використовуючи європейський досвід через діяльність, насамперед на західноукраїнських землях, майстрів європейського походження. Їх зусиллями на Правобережжі в середині – другій половині XVIII ст. постав ряд видатних пам'яток.

Від початку XVIII ст. елементи оборонної архітектури повністю повністю перестали використовуватися, й остаточно утвердився європейський тип парадної резиденції. На Правобережжі раннім прикладом є палац Вишневецьких у Вишнівці (до 1740 р.)⁸² (додаток 1), втрачений палац Любомирських у Рівному, Чорторійських у Корці та ін. В останніх десятиліттях XVIII ст. на українських землях поширився ранній класицизм, характерними зразками якого є новий палац Потоцьких у Тульчині та палац Хоткевичів у Млинові на Волині, який, на жаль, не зберігся. Особливістю цих резиденцій є поєднання їх з парками.

⁸² Александрович В. С. Архітектура, скульптура, малярство, графіка, декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. С. 839.

З 1723 р. місто Рівне перейшло у руки Любомирських і відтоді для цього населеного пункту розпочалася, за висловом П. Ричкова, нова доба та поступовий господарчий підйом. З цього часу Любомирські розпочали спорудження палацу, облагородження навколишніх територій, розпланування і функціональне наповнення садово-рекреаційної зони поблизу замкового острова тощо⁸³. Таким чином на Волині з'являються й інші аристократичні резиденції з розвинутим рекреаційним оточенням.

Порівняно з досить інтенсивним розвитком мурованого церковного будівництва Києва та Лівобережжя на Правобережжі в складі Польщі його набагато менше. Скромні вияви муроване церковне будівництво у львівському середовищі мало й у XVIII столітті. Їх свідченнями є монастирські церкви — Миколаївська у Городку на Рівненщині (1740), Миколаївська у Жидичині поблизу Луцька (1723), ряд невеликих парафіяльних храмів Волині та Поділля. На їх тлі одиноко виступає монументальна Покровська церква Піддубцях поблизу Луцька (1743) — унікальний, взорований на західноєвропейських взірцях, зразок ротонди, вписаної в хрест, кінці якого завершують спарені вежі.⁸⁴

У нерозривному зв'язку з мурованим розвивалося будівництво в дереві, форми і прийоми якого часто використовувалися майстрами мурованої архітектури Києва та Лівобережжя. В основі дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII – XVIII ст. лежить насамперед план тридільного храму, поширений у регіональних відмінностях на всіх українських землях. На Правобережжі його пам'ятки збереглися ще з попереднього періоду. Усім їм притаманна одна з найважливіших тенденцій церковного будівництва другої половини XVII – XVIII ст. - акцентування вертикалей у композиційній побудові, визначене пропорціями та завершенням. Тут спостерігається значна різноманітність варіантів залежно від способу перекриття зрубів, форм барабанів та їх поєднання, пропорцій бань чи

⁸³ Ричков П. Архітектор Ян Якуб Бургінньон: творча спадщина. Рівне: У фарватері істини, 2019. С. 15.

⁸⁴ Александрович В. С. Архітектура, Скульптура, Малярство, Графіка, Декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. С. 844

наметового перекриття із залами. Паралельно побутував варіант тридільної церкви з однією банею: святого Микити у Дернові (1666), Вознесенська у Волиці Деревлянській (1680).

На Волині зберігся унікальний зразок архаїчного за характером тридільного безверхого храму — Дмитрівська церква в Згоранах (1674) та ранній приклад тридільного одноверхого храму — Михайлівська церква в Карасині (1691).

Характерні відміни волинського варіанта тридільного триверхого храму мають Преображенська церква в Тучині (1730), Троїцька в Степані з виразними впливами будівництва Лівобережжя у високих стінах (1759), Михайлівська у Краєвщині (1757), Воскресенська у Славуті (1763), Покровська у Великому Стидині (1768). Одночасно на Волині відомо чимало тридільних одноверхих храмів, зокрема в характерному варіанті завершення з приплюснutoю банею на низькому барабані: Юрїївська в Дубно (1703), Миколаївська в Смолигові (1743), Успенська у Рівному (1753), Стефанівська в Усичах (1755). На Правобережжі у складі Польщі будувалися дерев'яні й муровані костьоли, закономірно зорієнтовані на західноєвропейську архітектурну традицію, та дерев'яні й муровані синагоги, що становили два окремих напрями будівництва.⁸⁵

У найближчі десятиліття після Національно-визвольної війни костьольна архітектура розвивалася мало. Серед цікавіших її пам'яток можна вказати хіба що виразно зорієнтований на римську церкву святої Сусанни костьол Стрітєння у Львові.

На Волині не склалося осередків з власними кадрами будівничих і не осіли на постійно приїжджі спеціалісти відповідного фаху, а працювали здебільшого майстри з-поза меж регіону, зокрема з середовища зайнятих на службі у місцевої магнатерії, та декілька ченців. Тут збереглися одинокі пам'ятки, які репрезентують різні напрями будівництва. До ранніх зразків належать костьол Іоанна Хрестителя в Дубровиці (1695—1702), святого

⁸⁵ Александрович В. С. Архітектура, Скульптура, Малярство, Графіка, Декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т.3. С. 846

Антонія у Великих Межирічах (архіт. Войцех Ленартович, 1702—1725). Ян де Вітте запроєктував костьол монастиря кармелітів босих у Бердичеві, який, власне, й приніс йому ширше визнання. Оригінальністю не лише на волинському, а й на загальноукраїнському тлі виділяється костьол бернардинів у Збаражі зі скупими монументальними формами фланкованого симетричними вежами увігнутого фасаду, цілковито позбавленого декорації.

Поряд з мурованими поширеними були також дерев'яні костьоли, проте нині вони відомі лише в унікальних прикладах Успенський у Вишенці. Внаслідок майже цілковитої втрати таких споруд уявлення про них нині здатні дати хіба що досі мало опрацьовані під відповідним оглядом візитаційні описи.

Муроване церковне будівництво розвивалося мало або існувало у XVIII ст. в європейських формах, він був неможливим. Позбавлене опіки національних еліт церковне будівництво Правобережжя еволюціонувало в скромніших формах і насамперед як дерев'яне. Поширена на Правобережжі архітектура європейського родоводу, поза пам'ятками загалом скромнішого рівня, дала й визначні споруди, як костьоли домініканців у Львові та місіонерів у Городенці, ратушу в Бучачі, значення яких виходить за рамки місцевого культурно-історичного кола. Аналіз шляхів розвитку архітектури другої половини XVII—XVIII ст. яскраво демонструє еволюцію на українських землях як національної традиції, так і напряму європейської орієнтації на Правобережжі. Національна традиція представлена цілим рядом видатних пам'яток і є винятковим самобутнім явищем. Проте неухильна європеїзація українських земель на кінець XVIII ст. накреслила домінуючу тенденцію у вигляді поступового занепаду національного напряму будівництва, а на українських землях, що опинилися у складі Росії, на самому початку XIX ст. воно потрапило під офіційну заборону.

Світська архітектура Правобережжя у складі Речі Посполитої, природно, наслідувала європейські взірці. Світське будівництво не мало значного поширення на українських землях. Проте найповніше розроблена церковна архітектура. Тут виступає самі церкви, а також характерні для

Правобережжя костьоли і синагоги. Прикладом може слугувати варіант церкви з двома симетричними вежами та фасади, рідкісний приклад якої дає Миколаївська церква (1771) в с. Грудки поблизу Луцька. (додаток 2) ⁸⁶ Світське будівництво не виробило власної розбудованої традиції й до кінця XVIII ст. тут остаточно запанував загальноєвропейський зразок, проте в церковному будівництві національна архітектурна школа проявила себе цілком оригінально. Позбавлене опіки національних еліт церковне будівництво Правобережжя еволюціонувало в скромніших формах, насамперед, як дерев'яне.

У XVIII ст. відзначений активний розвиток скульптури. Щодо Волині та Правобережної України у XVIII ст., то тут належала першопланова роль у релігійному мистецтві. Як і раніше, скульптура розвилася в двох формах: духовних основах та основоположних мистецьких принципах. В українській мистецькій культурі вона поширювалась насамперед у вигляді орнаментального декоративного різьблення. Фігурні скульптури тут не притаманні, або ж виступали спорадично. Головним напрямом розвитку української скульптури виступає вироблена від початку XVII ст. система оздоблення комплексів іконостасів, основою іконографічного репертуару була виноградна лоза із залученням декоративних орнаментальних форм європейського походження та стилізованих рослинних мотивів. Також варто виділити появу з другої половини XVII ст. вівтарів (вівтар з «Молінням» роботи І. Рутковича з Вознесенської церкви). ⁸⁷

Середина XVIII ст. на Правобережній Україні принесла новий різновид іконостаса, вторований на мистецькій традиції, з круглою скульптурою. Найяскравіший приклад це львівський собор святого Юра. Його іконостас, у якому домінують могутні колони з царськими вратами поміж ними, а намісні ікони та апостоли винесені на стіни вівтарної частини храму, наслідує головний вівтар костюлу. ⁸⁸ Українська скульптура Правобережжя закономірно розвивалася у контактах із західноєвропейською мистецькою

⁸⁶ Там само. С. 849.

⁸⁷ Драган М. В. Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1970. С. 109.

традиціє. Так, у західноукраїнському мистецтві орієнтація на декоративне різьблення посідала скромне місце, при тому домінувала кругла скульптура. Зорієнтована на європейську традицію, вона відображала найважливіші закономірності мистецького процесу в Центрально-Східній Європі. Провідним центром скульптури залишався Львів, хоча з середини XVIII ст. виразно вимальовується роль магнатерії.

Найяскравішими представниками школи скульптури на Правобережній Україні були Севастян Фесінгер («Свята Моріанна», (дод. 3) «Ессе Номо» та ін.), Й. Пінзель (постаті святих Льва, Афанасія), Франциско Бороджа, Вікентій (вівтар святого Тадея Бучачицького костьола) та інші.

Малярство у XVIII ст. продовжило найважливіші тенденції відповідного напрямку розвитку національного мистецтва, сформовані у XVII ст. з виробленням основ нової мистецької культури, яка прийшла пізньосередньовічній традиції. Так цій системі були притаманні особливості співвідношення окремих складових, жанрів, взаємоз'язками з іншими видами образотворчої діяльності зберігалася до кінця XVIII ст.

Монументальне малярство остаточно відійшло на задній план. На Правобережжі розписи в мурованих церквах – явище виняткове, майже всі відомі приклади походять з XVIII ст. Так, на Волині можна навести малювання бані Троїцької церкви Почаївського монастиря (чуда Почаївської чудотворної ікони Богородиці), яке близько 1744 р. виконав Пахомій Пренятицький⁸⁹. Цю ж тенденцію відображають втрачені розписи церкви Різдва Богородиці Загорівського монастиря Алімпія Токаревського.

Іколи церкви також малювали зовні. Так, у Вознесенській церкві на Волині збереглися сліди композицій «Святі Антоній та Феодосій Печерські». (додаток 4) Також унікальний характер мають відомості візитації 1752 р. про малювання екстер'єру споруду ансамблю Луцького Хрестовоздвиженського

⁸⁸ Александрович В. С. Архітектура, Скульптура, Малярство, Графіка, Декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. С. 858.

⁸⁹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры. 1889. С. 483

братства. Дерев'яна брама з хвірткою від Ринкової площі була намальована фрескою, а сама церква мала замальовані західний та східний фасади.

Крім того монументальне малярство на Правобережжі другої половини XVIII ст. виділялися малярі-василіани з майстерні Почаївського монастиря. Вони були прихильниками провінційного мистецтва скромних вартостей, хоч їх діяльність – помітне явище свого часу.

В період 40-70-х рр. XVIII ст. монументальне малярство активно розвивалося у костьолах. Помітну роль тут відіграли європейські майстри, які принесли відповідну традицію на місцевий ґрунт (Джузеппе-Карло Педретті «Склепіння львівського костюлу босих кармелітів», Антоніо Тавелліо «Каплиця палацу католицьких архієпископів у Дунаєві»)⁹⁰.

У спадщині волинського малярства другої половини XVII - початку XVIII ст. центральне місце посідають насамперед збережені на території нинішньої Волинської області ікони монументальної традиції з далекими прототипами в епосі знаменитого князя-мецената Володимира Васильковича. До найважливіших з-поміж них належить намісний «Спас» з церкви Різдва Богородиці в Камені-Каширському. Духовна глибина і зосередженість образу Вседержителя, переконливість пластичного моделювання форми, монументальний лад і досконала техніка виконання ставлять його на одне з чільних місць в українському релігійному малярстві епохи. Цілком інший напрям засвідчують намісні «Спас» та «Богородиця» з Преображенської церкви у Волиці Комаровій (Червоноградський музей історії релігії). До значних пам'яток, мабуть, київського походження належить «Моління» з церкви Різдва Богородиці в Рудці Козинській. Окремо слід відзначити й «Покров Богородиці» зі Святотроїцької церкви в Річиці.

З майстрів цього періоду виділяється анонімний автор чудотворної ікони Богородиці Білостоцького монастиря (Білосток, Михайлівська церква), який виконав також іконостас церкви Іоанна Богослова в сусідніх Сьомаках (збереглися намісні ікони Христа та Богородиці). З волинських митців другої

⁹⁰ Александрович В. С. Архітектура, Скульптура, Малярство, Графіка, Декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. С. 876.

половини XVII—XVIII ст. краще відомий лише Йов Кондзелевич (бл. 1667 – між 1740 – 1748) з Жовкви, від дев'ятнадцятирічного віку нотований на Волині – в Луцьку та Білостоцькому монастирі; жовківські корені його малярства не простежуються. У згадуваному загорівському вівтарі він виступає спадкоємцем місцевої малярської традиції як вірогідний учень автора іконостаса 1696 р. із Спасопреображенської церкви луцького Чернчицького монастиря.⁹¹ Наступний етап творчості митця засвідчують ікони з Хрестовоздвиженської церкви Манявського скиту, з яких намісний “Спас” має авторський підпис і двічі повторену дату “1698”, а “Вознесіння” — розгорнутий підпис з датою “1705”. Його композиції виказують переосмислення європейської іконографічної традиції, запозиченої з неідентифікованої гравюри. Крім зазначених ікон, до спадщини митця у Манявському іконостасі можуть бути віднесені також обидва архангели на дияконських дверях і “Тайна вечерея”. Авторська атрибуція інших його частин потребує дослідження, оскільки Й. Кондзелевич діяв у складі артілі, індивідуальні почерки членів якої досі не вивчені. На Волині майстер працював також над іконостасом церкви Різдва Богородиці Загорівського монастиря, де йому належать, зокрема, храмовий образ і “Введення”. Останньою роботою митця є “Розп’яття з Марією та Іоанном” 1737 р. з луцького Спаського Чернчицького монастиря.

Інша яскрава індивідуальність — автор іконостаса Успенської церкви Білостоцького монастиря, з якого вціліли шість апостолів та храмова ікона (НМЛ). Раніший етап його діяльності відображають храмова ікона Успенської церкви в Береську та невідомого походження “Введення”, а пізнішу манеру — храмовий “Святий Миколай” з церкви в Холопичах (ВКМ). Його творчість відзначається унікальною глибиною образів і пластичним моделюванням форми з виразно індивідуальною передачею складок, побудованим на зіставленні інтенсивних кольорів (зеленого, рожевого, оранжевого) з характерним трактуванням тіней темнішою барвою того ж кольору. Вірогідно, родовід білостоцького майстра слід шукати на київському ґрунті, на що вказує

⁹¹ Вечерський В.В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII—XVIII ст. *Архітектурна спадщина України*. – Вип. 1. – К.: Українознавство, 1994. – С. 107

спорідненість його спадщини з іконописом Лівобережжя першої половини XVIII ст., яку, зокрема, засвідчує тип ликів майстра “Успіння” пізнішого іконостаса Спасопреображенської церкви у Великих Сорочинцях.

Крім церковного, монументальне малярство набуло поширення й світських будівлях. Правда, в замках воно траплялося рідко, частіше в оздобленні замкових каплиць, як, наприклад, у Стрию, де за описом 1696 р., знаходилися сцени з життя святого Іоанна Хрестителя, палац Чацьких у Боремелі на Волині (1781). За описом 1780 р., фресками були прикрашені окремі приміщення резиденції латинський архієпископів львівському ринку.

С. Строїнський в 1766 р. уклав з брацлавським воєводою Станіславом Любомирським контракт на малювання їдальні новоспоро- дженого палацу на площі Ринок у Львові. Ю. Прахтль малював палац Чацьких у Боремелі на Волині (1781)

Проте в палацах Правобережжя монументальна малярська декорація загалом поширювалося менше - її заступали галереї картин та малярські композиції плафонів (плафони в Жоківському та Олеському замках). У мистецькій практиці XVIII ст. цей напрям продовжував активно розвиватися, проте оригінальних його пам’яток не збереглося.

Набагато вагомішу роль відіграло станкове малярство, головний напрям якого становили багатоярусні іконостасу, де еволюція ансамблю визначалася визначалася унікальними особливостями, як мурованого, так і дерев’яного будівництва. Також розвилася малярство в невеликих містах. До яскравих прикладів можна віднести Острого, пам’ятки які датовані періодом 1721-1742рр. («Святий Стефан»)⁹²

Крім того, на Волині було поширене таке явище як народне малярство. Одним із його осередків у наприкінці XVII-XVIII ст. була Степань. Тут працював маляр Семен, якому належить храмова «Старозавітна Трійця» (1694р.) та «Свята великомучениця Параскева». Для творчості майстрів цього кола характерні обмежена кольорова гама й спрощення пластичної та просторової системи аж до відмови їх елементів. Так, переглядаючи

⁹² Там само. С. 887.

пам'ятки українського іконопису XVIII ст. показує, що впродовж цього часу на Правобережжі у професійному мистецтві поступово утверджувалася орієнтація на провінційний варіант західноєвропейського зразка. Незважаючи на глибокі якісні зміни на всіх напрямках мистецької традиції у другій половині XVII-XVIII ст., релігійний аспект весь час зберігав домінуючі позиції у малярстві.

Зі світських жанрів значного поширення набув лише портрет, що становить одну з прикметних особливостей мистецької культури.

Перша половина XVIII ст. для портретного мистецтва – одна з маловідомих сторінок мистецької історії, оскільки її пам'ятки майже не збереглися. Наприклад, характерним зразком Волинського мистецтва є портрети Станіслава та Антонія Камінських з монастиря францисканців у Крем'янці, які дають приклад поширених у храмах Правобережжя ростових парадних зображень фундаторів, зображенням князя Януша Сангушка, Софії Радзвил з Реїв (1740) роботи Василя Кліківського. (дод. 5) Щодо пам'яток Поділля – то відомі лише з другої половини XVIII ст. До найраніших його зразків належать портер Кам'янецького католицького єпископа Миколая Дембовського та його наступника Вацлава Ієронім Сераковського.⁹³

Крім того, у XVIII ст. продовжував розвиватися натрунний портрет, відомий, насамперед за пам'ятками та писемними свідчення львівського походження: на другу половину століття у латинському кафедральному соборі було 69 срібних блях з натрунними портретами. До нашого часу дійшла лише мала частка цього різновиду жанру, виконані на дешевших основах, насамперед з львівської Успенської церкви. Гарним прикладом тут буде натрунний портрет полковника Яна Роттаріуша, виконаний невідомим художником на мідній блясі олією.⁹⁴

⁹³ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1972. С. 103

⁹⁴ Близняк М. Б. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»*. Острог: Серія : Історичні науки, 2017, Вип. 26. – с. 8

Характерною особливістю портретного малярства Правобережжя є виразніша залежність від європейської традиції, де під натиском Заходу власна лінія жанру перед кінцем століття занепадає. Портретне малярство в різних варіантах набуло значного поширення у мистецькій практиці Правобережжя у XVIII ст.

Портретне малярство Волині другої половини XVII – XVIII ст. одна з маловідомих сторінок мистецької історії, оскільки його пам'яток збереглося досить небагато, найраніші з них належать до XVIII ст. Характерними зразками волинського варіанта жанру цього часу є портрети Станіслава та Антонія Камінських з монастиря францисканців у Крем'янці (Вроцлав, Національний музей), які дають приклад поширених у храмах Правобережжя ростових парадних зображень фундаторів, та аналогічний портрет князя Михайла Сервація Вишневецького з костьола кармелітів. Цю маловідому лінію портретного малярства репрезентує також монументальний портрет архієрея. Нечисленні вцілілі пам'ятки XVIII ст. дають уявлення лише про окремі сторони розвитку волинської традиції портретного малярства. Характерним її зразком середини — другої половини XVIII ст. можуть бути зображення князя Януша Вишневецького, князя Януша Сангушка, Софії Радзивил з Реїв (1740) роботи Василя Кліковського, луцького католицького єпископа Франциска Кобельського, князя Мартина Радзивила та князя Міхала Сервація Вишневецького, канівського старости Миколи Потоцького (Почаїв, Успенська лавра), Фелікса Чацького.

Огляд українського малярства яскраво демонструє оригінальний характер та демонструє оригінальний характер та якнайширші потенційні можливості національної традиції, яка в кращих його зразках показала самобутність мистецької культури, її органічне провадження до самого кінця XVIII ст.

Також варто згадати, про такий мистецький напрямок, як графіка. Надзвичайну важливу роль у мистецькому напрямі відігравала гравюра, яка є наймолодшим з видів мистецької творчості. Графіка була представлена насамперед книжковою ілюстрацією, поширеною у виданнях українських та

польських друкарень. Серед яскравих представників цього стилю були Н. Зубрицький. Серед його робіт гравюра зі святим Каєтаном, де майстер використав зображення облоги Почаєва турками (1704р.), великий цикли з 62 гравюр до київського видання «Іфіки ієрополітики» (1712 р.). В основному, гравюра на Правобережжі у XVIII ст. розвивалася у львівському та почаївському осередках. Так, найвидатнішим майстром Правобрежньої України був Іван Филипович, який з 1758 р. був членом Успенського братства.⁹⁵ Так нараховано близько 200 творів майстра. Так І. Филипович був не лише гравером, а від 1753 р. мав власну друкарню.⁹⁶

У колі освічених монахів наприкінці 20-х рр. XVIII ст. виникла думка про заснування книжкової друкарні. Її організація полегшувалася тим, що в Почаєві на той час вже було налагоджено друкування станкових гравюр.

Другий осередок української гравюри Правобережжя пов'язаний з Почаївською друкарнею й репрезентованих діяльність Йосапом та Адамом Гочемським. Їхня діяльність припадає на період значної культурної активізації монастиря і є одним із характерним її прикладів. Їхня творчість опиралася на європейські зразки, проте мала досить виразний провінційний стиль. Й. Гочемський працював як міді, так і на дереві й відомий насамперед за ілюстраціями почаївських видань 40-60-х рр, а також поодинокими зразками релігійної тематики. Після нього у 70-80-х рр. працював Адам Гочемський, який також звертався до обох технік. Також зрідка ілюстрував місцеві видання та виконав ряд зображень шанованих ікон. Крім них, у Почаєві за поодинокими творами відомі й інші майстри.

Першим великим книжковим виданням Почаївського монастиря став Службеник, що вийшов друком у двох варіантах — один з титульним аркушем, датованим 1734 р., другий - 1735 р. Вже це видання вирізняється ошатністю, зокрема, оригінальністю композиції та оздоблення титульного аркуша.

⁹⁵Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1972. С. 109.

⁹⁶ Александрович В. С. Архітектура, Скульптура, Малярство, Графіка, Декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т.3. С. 912.

Гарно видрукувано й оформлено й інші літургійні друки - Мінею річну (скорочений Анфологійон), Псалтир (1737, 1750 та ін.), Службник (1744, 1755, 1791), Апостол (1759, 1768, 1780, 1783), Євангеліє (1759, 1780), дванадцятитомну Мінею службну та ін. Внеском у культуру церковного співу став нотний “Ірмологійон” (1766, 1775, 1794). Хоч друкарня була уніатською, вона нерідко передруковувала богослужбові тексти з православних видань. Титульний аркуш п’ятитомної Біблії 1798 р. також запозичено з київського видання, тільки замість лаврської Успенської церкви вміщено зображення почаївської (теж Успенської) церкви.⁹⁷

На найширше коло читачів, зокрема паломників, було розраховано збірник “Гора Почаєвська”. В бібліотеках збереглися видання 1742, 1757, 1772, 1793 рр. Перше з них прикрашають гравюри: форта, зображення почаївської Богородиці (зворот титулу), Чуда на горі Почаївській, заставки, кінцівки, ініціали (різностильові). В кінці книги вміщено пісню (“Весело співайте, чолом ударайте.”), житіє Іова Заліза, “Історія о мощех... Варвари, іже обрїтаються в церкві монастиря Почаєвського” (із згадкою про пошесть на Поділлі і Волині 1714 р.).⁹⁸

Почаївська друкарня, як жодна інша, дбала про видання богословських та релігійно-моралізаторських книг, звертаючи особливу увагу на запити й потреби парафіяльного духовенства. Серед видань такого типу виділяються “Богословія нравоучительная” з додатком церковнослов’янсько-польського словника (сім видань), книга священика Йосифа Торжевського “Образ примирення грішного человека с Богом” (1756), “Народовіщаніє” (1765, 1768, 1778) - книга Федора Басарабського “Письмена есть начатки догмато-нравоучительной богословії образом народовіщанія” (1771), “Енхиридіон о священстві” — переклад італійського твору за латинською версією (1784), укладені Юліаном Добриловським “Науки парохіяльнія на неділи і свята урочистая... на простий і посполитий язык руський преложенія” (1789, 1794), “Слово о святом соєдиненіі” єпископа з Трансільванії Михайла Мануїла Оль-

⁹⁷ Александрович В. С. Архітектура, Скульптура, Малярство, Графіка, Декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т.3. С. 780

⁹⁸ Там само – с 780.

шавського (1769)”. Про популярність катехітичних видань і посібників для проповідників свідчать їхні передруки. 1764 р. у Почаєві видано з благословення протоархімандрита василіан ігумена Гната Білинського друге церковнослов'янське видання знаменитої книги Фоми Кемпійського “О подражанії Христу” — передрук з виданого 1647 р. у Дяльському монастирі (Румунія) перекладу, здійсненого Орестом Настурелом. Характерно, що виданий уніатською друкарнею переклад твору західного богослова невдовзі був перезваний і відредагований російським тгабославним священиком — протопопам Стефаном Светлим-Забелкіним. Як бачимо, представники конфесій, які в публічному житті декларували непримиренність, цінували взаємну релігійно-культурницьку працю.⁹⁹

Друкарня Почаївського монастиря видавала і матеріали, пов'язані з життям василіанського чину (постанови конгрегацій, каталоги монахів) та його колегіумів (повідомлення про экзамени, тези диспутів, програми вистав, посібники тощо). Обслуговували почаївські майстри і потреби Луцької єпархії, зокрема, друкували єпископські листи і статuti церковних братств.

У ряді почаївських друків, особливо другої половини XVIII ст., впроваджувалася мова, близька до народнорозмовної української. Нею, зокрема, надруковано два видання, високо оцінені І. Я. Франком, — poradnik доброго тону для молоді («Політика свіцькая», 1770) і господарський poradnik Ленкевича (“Книжиця для господарства.”, 1788).

Опубліковано і ряд українських пісень та віршів кирилицею і латиною. Особливо популярною стала збірка “Богогласник” (1790), де вміщено твори Андрієвського, Бардинського, Боянського, Івана Гешицького, Достоевського, Степана Дяченка, Дмитра Туптала та ін.¹⁰⁰

Хоч Почаївська друкарня належала до василіанського ордену, діяльність її виходила за вузькоконфесійні межі. Подібно до того, як київські, новгородсіверські, чернігівські видання використовувалися не тільки право-

⁹⁹ Максименко Ф. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574—1800). Львів: 1975. — С. 71-89.

¹⁰⁰ Александрович В. С. Архітектура, Скульптура, Малярство, Графіка, Декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, 2003. Т.3. С. 781

славними, а й католиками візантійського обряду, так і почаївські видання розповсюджувалися серед православних в Україні й навіть поза її межами. Щоправда, на репертуар Почаївської друкарні вплинула полонізація частини василіанських ченців і вищого уніатського духовенства, але цей процес щойно розпочався. Головне ж, у складі василіанського ордену, в тому числі й серед керівників Почаївської друкарні, були діячі, які свідомо протистояли латинізації обряду і полонізації мови. Саме цим і визначається їхній внесок у збереження національної культурної спадщини.¹⁰¹

Умови для діяльності друкарні не були легкими. Контроль за змістом книг з боку нунціатури, погіршення статусу української культури й мови, неприхильні до греко-католицької церкви постанови сейму Речі Посполитої 1791 р. — все це створювало несприятливу атмосферу для культурних ініціатив.

Діяльність ряду митців прослідковувалась й в менших осередках Правобережжя. З них Теодор Раковецький, який відомий насамперед за циклом із зображенням декорацій під час коронації бердичівської чудотворної ікони Богородиці, а також відтворенням ряду чудотворних ікон. З Кременцем пов'язана діяльність Андрія Голоти, у спадщині якого виділяється велика композиція, присвячена чудотворній іконі домініканського монастиря у Підкамені на Львівщині. Окремі майстри відомі майже виключно за гравюрами шанованих ікон, які набули значного поширення у релігійній культурі Правобережжя у XVIII ст.

Набагато скромніше розвивався другий напрям графіки – рисунок. Зрештою, то це цей аспект мистецької культури, який мало відображений у вцілілих пам'ятках і писемних джерелах. Проте не може підлягати сумніву, що він відігравав істотну роль у мистецькому процесі. На це вказують скупі документальні дані та єдина більш-менш краще відома сторінка історії рисунка розглядуваного часу – підтверджена обширним корпусом оригінальних пам'яток творча практика київської лаврської іконописної майстерні.

¹⁰¹ Там само - С. 782.

Аналіз розвитку рисунка і гравюри на Правобережжі у XVIII ст. засвідчує досить своєрідну картину. Через втрату пам'яток та нечисленність писемних джерел історія тогочасного рисунка вже не може бути відтворена. Гравюра натомість демонструє досить широкий спектр напрямів еволюції. Прикметною особливістю графіки є те, що її творцями нерідко були представниками чорного та білого духовенства, які часто зверталися до гравіювання епізодично або ж відходили від нього, віддаючись релігійній кар'єрі. Інша відмінність Правобережжя полягала у поширенні графіки латинського культурного кола і далі розвинутої скромніше, поза хіба що станковим напрямом, зорієнтованим на поширення культу шанованих ікон.¹⁰²

Невід'ємною ознакою культурного та літературного побуту України XVII — XVIII ст. були мандрівні дяки, або по-народному — “миркачі”, “бакаляри”, “волочащіся ченці”, “бурсаки”, “спудеї”, “пиворізи”, часто недоучені студенти, ченці-втікачі, що й стали основними творцями й носіями поетичної культури. Мандруючи по Україні у пошуках роботи й заробітків, вони по-філософському дивилися на світ, свої життєві незгоди забарвлювали гумором, перелицьовували на свій лад високі біблійні образи і сюжети, пристосовували релігійну літературу до потреб щоденного життя. Творчість мандрівних дяків завдяки своїй доступності, демократичності, життєрадісності, гумористично-сатиричному спрямуванню стала надбанням найширших мас, увійшла в народний побут.¹⁰³

Декоративно-ужиткове мистецтво посідало своєрідне місце в мистецькій культурі. Воно не відігравало вирішальної ролі в мистецькому процесі, не визначало шляхів його еволюції, проте якнайактивніше проникало в усі сфери повсякденного життя, мало якнайширший спектр конкретних виявів. Його всепроникливість визначалася широким колом спеціальностей, нерідко віддалених між собою напрямів професійної діяльності, їх багатоплановість була одним з важливих чинників, що визначали роль і конкретне місце відповідно-

¹⁰² Розвиток української культури у XVII-XVIII ст. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/culture/10270/>. Дата звернення: 05.10.2010

¹⁰³ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1972. С. 89.

го напряму культурної творчості. Значна частина продукції майстрів декоративно-ужиткового мистецтва розраховувалася на повсякденний вжиток. Тому поміж виробів для церковних потреб та коштовних речей вона не має того своєрідного ареолу, який так чи інакше незмінно супроводжує твори високого мистецтва. Покликані функціонувати в конкретній культурно-історичній ситуації, зразки окремих напрямів вціліли лише з пізніх часів, що не дає змоги систематично простежити їх еволюцію впродовж повного періоду.

Друга половина XVII-XVIII ст. - один з найбільш плідних періодів в історії української музики. У цей час значного розвитку набув музичний фольклор, і на середину XVIII ст. сформувався його основний класичний фонд, що є великим надбанням українського народу. У професійній музиці яскраво проявився стиль бароко, а в другій половині XVIII ст. - і стиль класицизму. До провідних галузей музичного мистецтва належала церковна музика.

У галузі народної музичної творчості в другій половині XVII - першій половині XVIII ст. вершини свого розвитку досяг музичний епос - думи та історичні пісні. Епос став народним літописом, що відобразив найголовніші історичні події епохи. У другій половині XVIII ст. виникли пісні, тематика яких пов'язана з гайдамацьким рухом: про розправу гайдамаків з панами ("Ой поїхав Лебеденко"), про страту ватажка гайдамаків ("А в нашого Харка"). Історичні пісні прославляли ватажків гайдамацького руху часів Коліївщини — Максима Залізняка ("Максим козак Залізняк"), Івана Гонту ("Ой, наварили ляхи пива").

У розвитку музичного мистецтва значну роль відігравали освітні осередки - приходські та братські школи, де навчали нотної грамоти й церковного співу. Братства дбали про належний рівень церковного співу, тому в братських школах його навчанням надавали особливої ваги. В інструкціях братських шкіл кінця вчителям було доручено стежити за тим, щоб у хорі учнів було чотири голоси: «басист», «альтист», «тенорист» і «дисканатисти». Незаможних учнів хористів братства брали на своє утримання і справляло їм «барви» (одяг), шапки, чоботи. Хористи та інші

учні навчалися багатоголосного (партесного) співу, знайомилися з теоретичними основами музики.¹⁰⁴

У 1743-1812 рр. у Славуті існувала та діяла кваліфікована музична капела, яку утримував Ієронім-Януш Сангушко. Виступали вони тогочасною симфонічною музикою. У 1783 р. у капелі грало 12 музикантів разом із капельмейстером, а 1786 р. вони переїхали до Дубна.¹⁰⁵

Польські магнати, що жили в різних містах України, мали оркестри, хори й театри. До них належали, наприклад, Іллінські. Ян Каєтан Іллівський (помер 1781), який був житомирським старостою, заснував там оркестр і хор (складався з 30 співаків), які згодом перевів до Романова. Його син граф Юзеф Август Іллінський, ставши сенатором, збудував у Романові розкішний палац і збільшив оркестр до 120 осіб, серед яких були прекрасні віртуози, як, наприклад, італійський скрипаль Дж. Ленці. У великій панській резиденції Станіслава-Щенсного Потоцького (1752— 1805) в Тульчині, де він жив з 1797 р., також був оркестр. Цей магнат відправив свого кріпака Федора (сина коваля), який відзначався музичним талантом, вчитися в Італію. Вісім років Федір навчався гри на скрипці в Неаполі, а після повернення очолив магнатську капелу під іменем Теодора Феррарі¹⁰⁶.

У магнатських капелах і театрах часто виступали українські музиканти, а із запровадженням в Україні кріпацтва — й кріпаки. Серед них були обдаровані музиканти, але у своїх магнатів вони перебували на становищі слуг. Збережені ноти свідчать, що в магнатських осередках звучала переважно західноєвропейська музика барокового, передкласичного та класичного стилів. Музиканти магнатського середовища, як правило, грали переважно для обмеженого кола слухачів, вони сприяли ознайомленню місцевої еліти з досягненнями тогочасного європейського (насамперед західного) музичного мистецтва.

¹⁰⁴ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. Київ: Наук. Думка, 1966, с. 162.

¹⁰⁵ Близняк М. Б. Волинь у другій половині XVII-XVIII ст. Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX ст. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 183.

¹⁰⁶ Ернст Ф. Кріпацькі капели на Україні. *Музика*. 1924. Ч. 1-3. С. 35.

Міські музиканти Волині утворювали ремісничі об'єднання. Так, у 1698 р. було створено музичний цех в м. Заславі. Управляли цими цехами старші музиканти, або ж цехмістри. Їм же підпорядковувались інші – місцеві, єврейські, мандрівні та грати вони могли лише з дозволу цехмістра. Також, ті музиканти, які виступали на весіллях мали платити збір до цезу три злоті. У 1780 р. в м. Степані було прийнято права цеху ткачів та музикантів.¹⁰⁷

У різних освітніх осередках — братських школах, колегіумах, Києво-Могилянській академії та ін., а також у бурсах та монастирях розвивався такий пісенний вокальний жанр, як канти, який мав тісний зв'язок з українською книжною поезією. Цей жанр уже мав деякі професійні риси. Автори кантів знали музичну грамоту. Канти записувалися в рукописних збірках найчастіше одноголосо або триголосо п'ятилінійною так званою київською квадратною нотацією. Розвиткові цього жанру сприяло те, що в різних освітніх осередках навчали музичної грамоти, приділялася увага й курсам поезики. Канти творили конкретні автори, але вони збереглися переважно як анонімні. Іноді фіксувалося прізвище автора в акровірші, але невідомо, чи цей автор є творцем лише поезії, чи також і музики. Серед авторів кантів були відомі письменники, суспільні й церковні діячі — такі, як Єпіфаній Славинецький, Димитрій Туптало, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Тимофій Щербацький та ін. Канти писали також студенти, мандрівні дяки, ченці монастирів та інші представники міського населення. Як і тогочасна поезія, вони мали релігійний і світський зміст. Духовні співалися на честь Ісуса Христа, Богородиці, різних святих Серед них є й канти релігійно-філософського змісту про смерть, каяття та ін. У Почаївській лаврі на Волині в 1790-1791 рр. вийшла друком збірка духовних кантів під назвою “Богогласник”, упорядниками якого були греко-католицькі ченці-василіани цього монастиря. Вони включили до “Богогласника” духовні канти з різних рукописних збірок XVII-XVIII ст. Авторами ряду кантів також були ченці цього монастиря. У духовних кантах простежуються зв'язки з українською

¹⁰⁷ Близняк М. Б. Волинь у другій половині XVII-XVIII ст. Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX ст. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 184.

церковною монодією (одноголоссям), українським фольклором, а також з польською та латинською духовними піснями.¹⁰⁸

Елементи театрального мистецтва в народних іграх та обрядах, синкретично поєднаних з піснею і танцем, простежуються на українській етнічній території з найдавніших часів у різдвяно-новорічній, весняній, весільній і похоронній обрядовості, ясна річ, тільки тією мірою, якою вони дійшли до кінця XVIII ст.

Перша половина XVIII ст. — це період розквіту українського шкільного театру. Центром його продовжує залишатися Києво-Могилянська академія. Також поширеними були шкільні театри при колегіумах. Зазвичай вони засновувалися при відкритті колегіумів. Вистави ж ставилися переважно суто на релігійні та історичні теми морально-повчального змісту. Перші такі театри діяли з 1640 р. при Кросненському колегіумі. Також мали свої театри Вінницький (з 1630 – 1773 рр.), Перемиський (від середини XVII ст.), Красноставській (від 1690 р.), Самбірський (від 1710 р.) та Станіславський колегіуми. Що ж до сценаріїв більшої частини театральних вистав, то вони майже не збереглися. Так, наприклад, загинула вся драматична спадщина Львівського колегіуму. Але все таки збереглися деякі тексти вистав Станіславського та Красноставського колегіумів та драми й діалогу Кросненського театру.¹⁰⁹

Також на у XVIII ст. на Волині поширювався бароковий театр. Він був дуже схожий із загідноєвропейськими культурними зразками. Так, у 1759 р. у місті Заслав було поставлено трагедію Вольтера «Зайре». Ця театральна вистава була реалізована за сприяння Барбари Сангушко. Частина родини ж і брали участь у постановці, а саме її зять та молоде сімейство Сангушків. З джерел, ми дізнаємось, що княгиня захоплювалась також і музикою. Тому, у Заславі при дворі утримувались музиканти.¹¹⁰

¹⁰⁸ Розвиток української культури у XVII-XVIII ст. [Електронний ресурс] – URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/culture/10270/>. Дата звернення: 05.10.2010

¹⁰⁹ Кіку В. А. Єзуїтські навчальні заклади. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, Т. 3. 2003. С. 474.

¹¹⁰ Близняк М. Б. Волинь у другій половині XVII-XVIII ст. Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX ст. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 187.

Упродовж другої половини XVII — першої половини XVIII ст. на етнічній території України відбуваються шкільні вистави переважно латинською і частково польською мовами в єзуїтських колегіумах (Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Острог, Овруч, Самбір, Вінниця, Межиріч та ін.), причому єзуїти продовжують іноді вдаватися й до вистав українською мовою.

Домашні аматорські театри існували в палацах польських магнатів: театр київського воєводи Станіслава-Щенсного Потоцького у Христинополі 1761—1773 рр. і в Тульчині 1787—1803 рр. та ін.

Протягом 70—90-х рр. XVIII ст. виникають перші польські театральні антрепризи, які поширюють свою діяльність і на Правобережну Україну, виступаючи в Києві, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Крем'янці, Бердичеві. У 1783—1784 рр. в Дубні на Волині збудовано великий міський театр, де протягом 1785—1790 рр. виступав під час знаменитих дубнівських контрактів видатний діяч польського театру В. Богуславський із власного трупом.

Український театр XVIII ст. посів видатне місце в історії української культури. Бароковий за своєю природою, він виріс на західноєвропейському культурному ґрунті, орієнтуючись на шкільні драми, що побутували в різних країнах Заходу. Саме театр порівняно з іншими видами мистецтв найповніше виявляв барочність, оскільки він синтезував живопис, архітектуру, музику, танець, поетичне слово, пластику рухів і жестів актора. Український шкільний театр був значною мірою залежний від своїх джерел — народних звичаїв та ігор, церковних обрядів. Він же й впливав на розвиток народної драми — так званого фольклорного театру (в обох його варіантах — ляльковому і живому). При шкільному театрі другої половини XVII — першої половини XVIII ст. існувала інтермедія — попередниця української комедії в новому українському театрі початку XIX ст. Так попри всі обставини український професійний театр на Правобережній Україні не міг з'явитися у другій половині XVIII ст в умовах польського, а згодом російського панування.

Складними і неоднозначними залишалися у другій половині XVII—

XVIII ст. українсько-польські культурні відносини. Збагачуючи обидві культури використанням кращих здобутків як українського, так і польського народів в інтелектуальній сфері, творча інтелігенція обох країн разом з тим була не позбавлена й певного несприйняття окремих виявів іноетнічної духовності. Щоб переконатись у цьому, достатньо звернутись до української полемічної літератури XVII ст., в якій помітна роль належить вихованцям Києво-Могилянської академії, або до творів Петра Скарги чи Томаша Млодзьяновського, з одного боку, та Шимона Шимоновича чи Себастьяна Кленовича – з іншого.

Останні, багаті на українську тематику, належали до перлин польської літератури. Вони засвідчують, що українська народна словесність відіграла чималу роль у польському культурному житті.

У тисячолітній історії українського народу, насиченій драматичними подіями та колізіями, змінами моделей суспільно-політичного розвитку й систем світосприйняття, надзвичайно важливе місце у послідовному напластуванні віків і епох посідає друга половина XVII – XVIII ст. Аби повного мірою оцінити новації, що відбувалися в культурному житті українців, зрозуміти їхні далекосяжні наслідки для прийдешніх часів (зокрема, саме у другій половині XVII – XVIII ст. закладалися підвалини національного Відродження XIX ст., а також духовного розвою українського суспільства кінця XX ст.), не слід забувати, що, як і за попередньої доби, Україна продовжувала залишатися тим резервуаром, де збиралися, синтезувалися, засвоювалися і переломлювалися крізь місцеві умови, поширювалися іншими східнослов'янськими землями культурні та суспільно-політичні ідеї Західної Європи. Порушення територіальної цілісності України в останній третині XVII ст. значною мірою обумовило певні відмінності у соціальному, політичному та економічному розвитку впродовж наступного часу двох її великих регіонів – Лівобережжя та Слобожанщини, з одного боку, Правобережжя, а також західноукраїнських земель – з іншого. Майже до кінця XVIII ст. правобережний регіон знаходився у складі Речі Посполитої. У його межах поступово були ліквідовані здобутки Національно-визвольної війни і відновлені довоєнні порядки. Однак

окремі елементи державотворчих традицій продовжували залишатися важливим фактором суспільно-політичного життя краю. Ще на початку XVIII ст. у районі Правобережного Подніпров'я існували козацькі полки. Тут осаджувалися слободи, поступово відновлювалося нормальне господарське життя.

Отже, культура на Правобережній Україні у XVIII ст. попри всі складнощі все ж таки розвивалася, проте звичайно не відігравала помітної ролі в культурному житті. Безперечно, важливим чинником в підтримці та розвитку культури відігравали освітні осередки Правобережжя, такі як езуїтські, братські та василіанські навчальні заклади.

ВИСНОВКИ

Отже, соціально-економічний розвиток Волині та правобережних земель станом на XVIII ст. мав свої особливості, які полягали насамперед у тому, що економічною основою цих регіонів було велике землеволодіння у формі магнатських латифундій з його фільварково-кріпосницьким гнітом, яке гальмувало вільний розвиток сільського господарства, ремесел і торгівлі, а також міст. Однак під впливом товарно-грошових відносин землевласники шукали шляхів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розвивали ремесла і промисли, торгівлю. Якщо у XVIII ст. на Лівобережжі, у Слобожанщині й Запорозжі найбільша власність була сконцентрована в українських родинах – гетьманських і старшинських, то на Правобережжі й Західній Україні – в польських магнатів і шляхти. Однак розвиток тут підприємств мануфактурного типу, внутрішньої і зовнішньої торгівлі свідчив про новий етап у процесі формування ринкових відносин на цих українських землях.

Попри всі складнощі із іноземним пануванням на Правобережних землях України українське населення пройшло складний та тривалий період розвитку. Важке було становище усіх верств населення, крім шляхти, яка всіляко

намагалася маніпулювати простим людом. Досить поширеними ще були погляди щодо автономного устрою українських земель, пов'язані із повстаннями упродовж досліджуваного періоду.

Щодо освітньої справи, то найбільш поширеними залишалася діяльність єзуїтів. Їх діяльність продовжили представники василіанського ордену. Важливим органом, який виник після скасування ордену стала Едукаційна комісія, яка розпочала реформу освіти та стала першим зразком міністерства освіти в Європі. Що ж до братств, то у XVIII ст. їхня діяльність вже була не так поширена, як раніше і вони поступово згасали. Не дивлячись на складну політичну ситуацію та відсутності автономності – українське населення все ж могло отримати певну освіту.

Культура на Волині та Правобережній Україні у XVIII ст. попри всі складнощі все ж таки розвивалася, проте звичайно не відігравала помітної ролі в культурному житті. Складощі проявлялися в те, що розвитку заважало іноземне панування. Польща всіляко перешкоджала українському спрямуванню. Власне на Правобережжі культурні зразки тянулись більш до західноєвропейських традицій, проте безперечно були й оригінальні приклади. Важливим чинником в підтримці та розвитку культури відігравали освітні осередки Правобережжя, такі як єзуїтські, братські та василіанські навчальні заклади.

Саме соціально-економічні та культурно-освітні процеси, які відбувалися на Волині та Правобережжі у складі Речі Посполитої у XVIII ст. відбувалися у зв'язку з важливими змінами у Європі (епосі Просвітництва), які були напряду пов'язані з українськими територіями. Йдеться про процеси творення культури нового часу, де ці ідеї та впливи на місцевому, українському ґрунті дали оригінальні зразки інтелектуальних надбань у сфері освіти й педагогіки, наукових знань і книгодрукування, літератури, архітектури, образотворчого та музичного мистецтва.

Все змінилося для Волині із розпадом Речі Посполитої та її поділами. Волинь перейшла до складу Російської імперії та вже тут почався новий етап в культурно-освітньому житті краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

1. Архив Юго-западной России. Акты относятся к истории Львовскаго Ставропигиального братства. Киев, Типография Имперского Университета св. Владимира, 1904. Т. 11. Ч. 1. 932 с.
2. Архив Юго-западной России. Постановление провинциальных сеймов Юго-западной Руси. Киев, Типография Имперского Университета св. Владимира, 1910. Т. 3. Ч. 2. 942 с.
3. Архив Юго-западной России. Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. Киев: Типография Имперского Университета св. Владимира, 1890. Т. 2. Ч. 5. 1287 с.
4. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. Почаев, Типография Почаево-Успенской Лавры, 1889. 696 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

1. Łukaszewicz J. Monaster bazylikański w Lubarze / Szkoły wyznawców obrządku wschodniego. *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794.* – Poznań, 1851. – Т. 4. – S. 265-266.
2. Łukaszewicz J. Monaster bazylikański w Ostrogu / Szkoły wyznawców obrządku wschodniego. *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794.* – Poznań, 1851. – Т. 4. – S. 266.
3. Александрович В. С. Архітектура, Скульптура, Малярство, Графіка, Декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури.* Київ, Наукова думка, 2003. Т. 3. С. 833-943.
4. Близняк М. Б. Волинь у другій половині XVII-XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX ст.* Острог: Вид-во НАУОА, 2021. С 148-190.

5. Близняк М. Б. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»*. Острог: Серія : Історичні науки, 2017, Вип. 26. – с. 5-23.
6. Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.)* / Відп. за випуск В. В. Кривошеїн. Дніпро: 2018. С. 139 - 143.
7. Брянцева Т. П. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття. *Вісник Київського університету*. Київ, 1980., Вип 18. С 75-81.
8. Ваврик М. О. Нарис розвитку і стану Василянського Чину XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим: 1979. 219 с.
9. Верменич Я.В. Волинське воєводство. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. с. 610
10. Вечерський В.В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. *Архітектурна спадщина України*. Київ: Українознавство. Вип. 1., 1994. – С. 102-113.
11. Волинська ікона «Святі Антоній і Феодосій Печерські. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2016/10/23/volynska-ikona-svyati-antonij-i-feodosij-pecherski/> Дата звернення: 26.11.2021
12. Вортман Д. Я. Правобережна Україна. *Енциклопедія історії України*. Київ, Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 479.
13. Даниляк П.Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки. *Український історичний журнал*. Київ: 2007. Вип. 5. С. 134-145.
14. Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогамми тисячоліть. *Збірник наукових праць*. Львів: 2002, Видавництво Львів Музею історії релігій Логос – 1328 с.

15. Дзюба О. М. Братські школи. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, Наукова думка, 2003. С. 370-371.
16. Дзюба О. М. Василінаські та піярські школи. *Історія української культури*: Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. С. 450-452.
17. Дзюба О. М. Едукаційна комісія. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, Наукова думка, 2003. С. 15-16.
18. Драган М. В. Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1970. 204 с.
19. Ернст Ф. Кріпацькі капели на Україні. *Музика*. Київ: 1924. Ч. 1-3. С. 33-88.
20. Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI – XVIII ст. – Київ: 1983 р., с. 137
21. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI - XVIII століття. Київ: Наук. думка, 1966. 254 с.
22. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1972. 144 с.
23. Ісаєвич Я.Д. Братства. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 369-370.
24. Кіку В. А. Єзуїтські навчальні заклади. *Історія української культури*. Київ: Наукова думка, Т. 3. 2003. С. 471-479.
25. Кривошея І. І. Уманська василіанська школа в період свого розквіту. *Історико-педагогічний альманах*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 94-100.
26. Крикун М.Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Львів: 2012. 703 с.
27. Лазорак Б.О. Друкований статут братства Воскересіння Христового в Острозі (1760). *Острозька давнина. Науковий збірник*. Ред. кол. Ігор Пасічник (гол.Ред.), Острог, 2013 – Вип. 2 – С. 175-218.

28. Литвинов В.Д. Просвітництво [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Prosvitnytstva_doba. Дата звернення: 25.11.2021
29. Максименко Ф. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574—1800). Львів: 1975. — С. 71-89.
30. Михальчук П. А. Історія України наприкінці XVII - у XVIII ст. Тернопіль: 2010. 412 с.
31. Мяскова Т. Є. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення, функціонування та сучасний стан. *Зісторії бібліотек та історичних колекцій. Рукописи та книжкова спадщина України*. Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2007. Вип. 11. С. 122-135
32. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитовв: 1701-1839. Санкт-Петербург: 1907, Т. 2 1632 с.
33. Орнатский Амвросий. Острожский Преображенский Волынской епархии первокласный мужеский монастырь. История российской иерархии. – Москва, 1813. – Т. 5. – С. 384-393.
34. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1964. С. 196-209.
35. Пізньобарокова скульптура Західної України у 1720-1770-х рр. URL: <http://www.ukrartstory.com.ua/tekst-statti-31/late-baroque-sculpture-of-western-ukraine-1720-1770.html> Дата звернення: 26.11.2021
36. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: Арттек, 2005. 728 с.
37. Ричков П. Архітектор Ян Якуб Бургіньйон: творча спадщина. Рівне: У фарватері істини, 2019. 190 с.; іл.
38. Розвиток освіти в Україні у XVIII ст. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/10316>. Дата звернення: 06.10.2010
39. Розвиток української культури у XVII-XVIII ст. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/culture/10270/> Дата звернення: 05.10.2010

40. Савич О. А. Нариси з історії культурних рухів на Україні Та Білорусі в XVI-XVIII ст. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1929, 340 с.
41. Саламаха М. П. Освітня діяльність чину св. Василя Великого на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. 2011. Вип. 4. С.170-180.
42. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. 663 с.
43. Соловйов С. М. История падения Польши. Москва: Тип. Грачева и комп., 1863. 378 с.
44. Трипольский Н. Н. Девятисотлетие православия на Волыни. 992-1892. Житомир: Типо-лит. Е. П. Льва, 1892, Ч. 1- 1245 с.
45. Український портрет XVI – XVIII століть. Каталог-альбом / Авт.-укл. Г. Белікова, Л. Членова. Київ: 2006. 352 с
46. Ціборовська-Римарович І.О. Книгозбірня Острозького єзуїтського колегіуму: джерела про комплектацію бібліотечного фонду та їх інформаційна наповненість. *Острозька давнина*. Острог: Видавництво Національного «Острозька академія», 2013. Вип. 2. С.114-123
47. Шевченко Т. Острозький колегіум єзуїтів. *Етнічна історія народів України*. Київ: Наукове видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2001. Вип. 12. – С.337.
48. Щербина В.І. Україна і російський уряд в середині XVIII ст. *Записки філологічного відділу ВУАН Київ*, Генеза, 1997. С 1-58
49. Яковенко Н. М. Протестанські і католицькі школи. Замойська академія. *Історія української культури*. Київ: Наук. думка, 2001. Т. 2. С. 494-510.
50. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997, 848 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Фото. Rbrenchko . 2012 -
61-224-9002 (Вікі любить пам'ятки)

Додаток 2

Фото Автор Yurii-mr . 2010 - 21-208-0028 (Вікі любить пам'ятки)

Додаток 3

Пізн̄обарокова скульптура Західної України у 1720-1770-х рр. URL: <http://www.ukrartstory.com.ua/tekst-statti-31/late-baroque-sculpture-of-western-ukraine-1720-1770.html> Дата звернення: 26.11.2021

Додаток 4

Волинська ікона «Святі Антоній і Феодосій Печерські. URL: <http://kyivpravosl.info/2016/10/23/volynska-ikona-svyati-antonij-i-feodosij-pecherski/> Дата звернення: 26.11.2021

Додаток 5

Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI – XVIII ст. – Київ: 1983 р., с. 137

